

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

До захисту допустити:
Завідувач кафедри ,к.політ.н.,доцент
_____ О.Л.Гільченко
« ____ » _____ 20__ р.

**«ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ КРАЇН БАЛТІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРАХ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти другого (магістерського) рівня
вищої освіти освітньо-професійної програми
«Міжнародні відносини»
Ковалевської Анастасії Едуардівни
Науковий керівник: Трофименко А.В., к.політ.н.,доцент
Рецензент: Шайхатдинов А.З., к.і.н., доцент, завідувач
кафедри природничо-наукових та гуманітарних
дисциплін Азовського морського інституту
національного університету «Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена
З оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ____ » _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛІГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Memory studies: теоретичні рамки.....	6
1.2. Методологія та джерела.....	19
Висновки до розділу 1.....	24
Розділ 2. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІНФРАСТРУКТУРА ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН БАЛТІЇ.....	26
2.1. Вузлові питання національного наративу Естонії.....	26
2.2. Законодавство та мнемополітична інфраструктура Латвії.....	40
2.3. Історична політика Литви.....	45
Висновки до розділу 2.....	55
Розділ 3: ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ КРАЇН БАЛТІЇ	57
3.1. Основи політики пам'яті ЄС.....	57
3.2. Взаємовплив національного і європейського наративів.....	67
Висновки до розділу 3.....	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність вивчення феномену «політики пам'яті», механізмів формування образу держави та його відображення у суспільній свідомості займає важливе місце у сучасній науці. Політика пам'яті формувала національну та міжнародну політику протягом історії. Люстрація, заборона символів впалого режиму та вимоги про компенсацію за колонізацію чи диктатуру - традиційні інструменти історичної справедливості. Питання, що визначають політику пам'яті в нових демократіях, є делікатними через відносно коротку часову відстань з моменту переходу. Нова демократія є цінним поняттям, яке використовується для опису демократії, яка щойно з'явилася.

Серед держав Центральної та Східної Європи, що вступили на шлях демократії та верховенства закону після розпаду Радянського Союзу, три балтійські країни – Латвія, Литва та Естонія, стикнулися чи з не найбільш складною історичною спадщиною масових страждань та колишніх злочинів режиму. Діапазон історичного досвіду, таким чином, включає в себе не тільки заперечення свободи, а також факти масових вбивств, незаконне переміщення населення та партизанську війну. Спогади тих років сформували міцну основу для претензій на відкриття історичної правди і справедливості. Дана позиція починає активно просуватися з 80-х років ХХ століття у період «перебудови», коли демократизація суспільно-політичного життя в СРСР призвела до стрімкого зростання націоналізму у союзних республіках.

Головною відмінністю Латвії, Литви та Естонії від інших держав регіону Центрально-Східної Європи полягає у формуванні політичного дискурсу про нову історичну свідомість, що визначається негативним баченням ролі СРСР в історії Прибалтійських країн. Роль СРСР у Другій світовій війні і, особливо, її наслідки, а саме масові депортації та покарання, є катастрофічними для долі балтійських етнічних литовських, латиських і естонських общин.

Радянська окупація розпочалася у 1940 році з широко розповсюдженою практикою судових арештів, політичних процесів, покарань та зниканням військових та політичних противників, включаючи міністрів уряду і навіть президентів, які були засуджені до страти або тюремного ув'язнення за ймовірні «антикомуністичні злочини». Нерухомість та особисті збереження разом з великими промисловими підприємствами, банками та сільськогосподарськими угіддями були націоналізовані, релігійні організації особливо контролювалися, а свобода думок була жорстко обмежена.

З відновленням незалежності у 1991 році Латвія, Литва та Естонія взяли курс на швидке відчуження від радянського минулого та наближення до Європи. Політика балтійських держав у період відновлення незалежності характеризується створенням єдиної концепції про події недавнього минулого та формуванням колективної пам'яті балтійських народів за допомогою прийняття відповідного законодавства, створення комісій істориків та будівництва пам'ятників.

Примітним є той факт, що основні зусилля країн регіону були прийняті у 90-х роках, але на сьогоднішній день політика пам'яті продовжує бути актуальною перш за все через факт агресивної політики Російської Федерації в Україні з 2014 року.

Слід звернути увагу й на те, що євродепутати з країн Балтії, які є носіями національного нарративу, виступають головними ініціаторами дискусії щодо неправомірної політики Росії в Україні.

Що стосується питання загальноєвропейської пам'яті, саме балтійські політики просувають радикалізацію європейської мнемополітики з метою більш чіткого та конкретного засудження комуністичного режиму. Свідченням успіху цих намагань може послугувати прийнята Європарламентом резолюція «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи» у вересні 2019 року, яка покладає відповідальність за розгортання Другої Світової війни на Радянський Союз та підтверджує спричинення ним геноциду окремих народів.

Метою дослідження є вивчення та теоретичне узагальнення політики пам'яті країн Балтії в національному та європейському вимірах.

Завдання дослідження:

1. дослідити теоретико-методологічні засади аналізу політики пам'яті;
2. з'ясувати правові засади та інфраструктуру історичної політики країн Балтії;
3. охарактеризувати європеїзацію політики пам'яті країн Балтії;

Об'єкт дослідження – історична пам'ять країн Балтії.

Предметом дослідження є особливості політики пам'яті країн Балтії в національному та європейському вимірах.

Стан розробки проблеми. Вагомий внесок у дослідженні та розкритті політики пам'яті країн Балтії внесли Пітер Дж. Веровшек, І. Матоніте і М. Відунаіте, М. Тамм, І. Мельхіор, О.Віссер, М. Малксоо, С.П. Пахоменко.

Джерельна база дослідження. Дослідження і розкриття теми магістерської роботи було б неможливим без використання таких документів, як «Конституція Естонської Республіки» [49], постанова «Про державну незалежність Естонії» [57], Закон «Про реабілітацію репресованих» [37], Закон «Про збереження та збір матеріалів служб безпеки та розвідки іноземних держав» [36], Закон «Про злочини проти людяності та військові злочини» [34], закон «Про громадянство» Естонської Республіки [33], Закон «Про реєстрацію працівників КДБ і осіб, що з ними співпрацювали» [35], указ «Про створення державної комісії з розслідування репресивної політики і злочинів проти людяності» [67], резолюція Естонської Республіки «Про історичну пам'ять і фальсифікацію історії» [58], «Конституція Латвійської Республіки» [50], декларація Сейму Латвійської Республіки «Про окупацію Латвії», Закон «Про латиських легіонерів у Другій світовій війні» [39], Закон «Про засудження здійснюваного в Латвії тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР» [38], Конвенція національної безпеки Латвії [47], «Конституція Литовської Республіки» [51], Закон «Про відповідальність

за геноцид проти народу Литви» [40], Закон «Про реєстрацію , визнання, обліку та захисту осіб, які визнавали таємне співробітництво зі спецслужбами колишнього Радянського Союзу» [42], Закон «Про державні свята Литовської Республіки» [41], резолюція Європарламенту «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи» [78], Резолюція Європарламенту «Про пам'ять жертв Голокосту, антисемітизму та расизму» [82] та інших.

Методологічною основою є історичний та культурологічний системний підхід до вивчення предмету дослідження.

Структура і обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел (99 позицій). Загальний обсяг праці – 93 сторінки, з них 82 сторінки становить основний текст.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Memory studies: теоретичні рамки

У сучасному світі все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Історична пам'ять є чинником, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Цей феномен знаходить вираження в багатьох суспільних сферах: у політичній - як предмет державної політики, фактор конструювання політичної нації, передумова міжетнічної та міжнаціональної інтеграції чи конфліктів, засіб ретрансляції цінностей політичної культури; в соціальній - як елемент суспільної свідомості, інструмент формування ідентичності, громадської консолідації; у культурній - пам'ять і меморіалізація як інструменти збереження та передачі культурного досвіду спільноти.

Тож, актуальність вивчення тенденцій розвитку історичної пам'яті та особливостей її застосування у процесах політичного впливу визначається низкою взаємозалежних чинників теоретичного і прикладного характеру. Назріла необхідність комплексної характеристики таких дослідницьких категорій як «політичний вплив», «історична пам'ять», «політика пам'яті» що не набули детальної концептуалізації політичною наукою. Дослідницький напрям memory studies (студії пам'яті, меморіальні студії) здобуває все більшої популярності, що актуалізує цінність комплексного аналізу механізмів формування колективної пам'яті та особливостей її впливу на розгортання суспільних, зокрема політичних відносин, процесів, цінностей.

Слід, також, виділити чинники, що сприяють процесам соціального запам'ятовування: по-перше, суб'єктивні характеристики (значимість повідомлення для спільноти, зокрема для формування колективної ідентичності, співвіднесення інформації з групою, суспільний інтерес до відповідної проблеми та обізнаність у загальній темі); по-друге, спосіб запам'ятовування (попередня установка на тривале збереження, періодичне повторення, передача з покоління в покоління, необхідність осмислення

даних та існування асоціативних зв'язків); по-третє, особливості інформації, що запам'ятовується (образність, емоційність, практична значимість, обмежений доступ до повідомлення та авторитетність джерела його передачі); по четверте, черговість подачі інформації (найбільш важливі для запам'ятовування сигнали містяться в кінці та на початку повідомлення). Процеси соціального забування відбуваються внаслідок: по-перше, втрати значимості інформації (наприклад, після формування нової ідентичності); по-друге, зовнішньої чи внутрішньої установки на забуття (витіснення травматичного досвіду спільноти; репресивне стирання, притаманне тоталітарним режимам; свідоме замовчування спогадів, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві поглядам); по-третє, появи нових даних, що гальмують відтворення попередніх (інтенсивна циркуляція інформації, зокрема в ЗМК, сприяє постійному оновленню суспільної пам'яті в процесі комунікації).[21]

Узагальнені особливості процесів функціонування пам'яті притаманні і для таких форм колективної пам'яті як історична та національна. Історична пам'ять - одна з форм колективної пам'яті, сукупність процесів і результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Національна пам'ять - форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації національної спільноти. [18]

У сучасному науковому дискурсі терміни «колективна», «історична», «соціальна», «національна» пам'ять вживаються досить часто. Вітчизняна гуманітаристика часто вживає також термін «жива пам'ять», під якою розуміється передача досвіду між поколіннями при безпосередній комунікації, що простягається в часовому розрізі на глибину не більше 3-4 поколінь. Неодноразово зазначені терміни використовуються лише як

метафори - без чіткого концептуального наповнення. Спробуємо встановити й пояснити відмінності та структурні зв'язки між цими категоріями.

Німецька історикиня та культурологиня Алейда Ассман виокремлює «чотири формати пам'яті», перші два з яких є висхідною пам'яттю - індивідуальна та соціальна пам'ять, інші два – низхідна пам'ять, а саме політична і культурна.

Індивідуальна пам'ять, на думку Ассман, це пам'ять, що склалася з індивідуального минулого і на яку впливають соціальні рамки, вимоги колективу.

Соціальна пам'ять – це родинна пам'ять, яка може міститися у спогадах, фотографіях. Ці спогади певною мірою основані на реальних подіях минулого.

Індивідуальні і соціальні формати пам'яті є короткочасними та зникають разом із носіями.

До культурної пам'яті вчений відносить музеї, архівні установи, бібліотеки, меморіали. Образи культурної пам'яті формує держава.

Політична пам'ять – меморіальні закони, календарні свята, шкільні підручники. Відзнакою політичної пам'яті є те, що все це є образами минулого, які впроваджуються державою та можуть співпадати або не співпадати з індивідуальною пам'яттю.

Політичні та культурні спогади є довгостроковими і засновані на більш сталих носіях зовнішніх символів та репрезентацій. Для того, щоб перетворити короткочасні спогади у довгострокові і згодом передавати їх з покоління у покоління, короткочасна пам'ять має бути організована та інституалізована. Основними засобами для цього виступають формування мобілізуючих оповідань, різноманітні візуальні та словесні знаки, що слугують допоміжними засобами пам'яті, створення навчальних закладів і розповсюдження засобів масової інформації, спорудження пам'ятних місць та пам'ятників, а також організація поминальних обрядів та інших практик для поновлення пам'яті і розширення колективної участі. [7]

Алейда Ассман розрізняє, також, дві форми участі у колективній пам'яті - неформальну соціальну пам'ять і більш формальну та організовану політичну пам'ять. Перехід від соціальної до політичної пам'яті здійснюється коли «абстрактна та узагальнена» історія перетворюється у повторно втілену «колективну пам'ять», коли вона трансформується у форми загального знання та колективної участі. Ці дві особливості є основними елементами довгострокової політичної пам'яті. В результаті цього процесу історія стає частиною колективної ідентичності.[7]

Типологія Яна Ассмана є дещо відмінною. Він розрізняє матеріальну, міметичну, комунікативну та культурну пам'ять. Так само як і Алейда Ассман, звертається до короткострокової та довгострокової пам'яті.

У праці «Культурна пам'ять. Пам'ять, письмо та політична ідентичність в ранніх цивілізаціях» (1992) Я. Ассман на матеріалі стародавньої історії розкриває культурні прояви колективної пам'яті. Вчений протиставляє поняття «комунікативна» та «культурна» пам'яті. Комунікативною вчений визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого. Їй притаманні високий рівень формалізації, символічний характер кодування (в словах образах, діях тощо), механізм передачі через ритуальну комунікацію. [8]

Ассман наголошував на пріоритетності культурної пам'яті, яка формує простір, куди входять інші форми пам'яті: міметична - навички, моделі поведінки; предметна - позиціонування індивіда відносно предметів навколишнього середовища; комунікативна - мова як засіб зв'язку з оточуючими. Вчений простежував взаємозв'язок уявлень про минуле, політичних орієнтирів і традицій, наголошував на важливій ролі писемності в

процесі збереження та передачі пам'яті. Важливими категоріями, які розглядав Я. Ассман, є політична та культурна ідентичність. Однак, акцентуючи на культурній пам'яті, яка виходить за межі досвіду окремих груп, автор незаслужено обходить увагою роль історичної пам'яті про події недалекого минулого, які передаються через безпосередню комунікацію.

Часова диференціація колективної пам'яті дала можливість Я. Ассману охарактеризувати особливості колективних уявлень в культурах Давнього світу. Проте використання часової структури організації колективної пам'яті (комунікативна, культурна) є малопродуктивним для дослідження пам'яті в контексті сучасності. Адже у кількох аспектах виявляється обмеженість такої моделі пам'яті. З одного боку, відповідний підхід більшою мірою відбиває західні реалії функціонування колективної пам'яті, де оцінки подій позаминулих століть залишаються відносно сталими, не зазнаючи полярних коливань у масовій свідомості. З іншого - на пострадянському просторі значна політизація минулого є реальністю, з якою не можна не рахуватися.[8]

Постійне використання «історії» в якості інструмента політики як у радянські часи, так і нині продовжує визначати вектори «переоцінки» минулого, навіть найбільш віддаленого. Для прикладу, це підтверджував австрійський вчений А. Каппелер, який зазначав, що дискусії про спадщину Київської Русі та оцінки постаті гетьмана І. Мазепи із академічної площини перейшли в політичну. При цьому вони не поступаються гостротою обговоренню проблем Голодомору чи Другої Світової війни.

Не слід абсолютизувати можливості «живих» спогадів у відтворенні реальної картини минулого. Одним із невід'ємних процесів пам'яті поряд зі збереженням та відтворенням є забування. Характерною при цьому є схильність до збереження подій, які мають позитивне емоційне забарвлення і забування або витіснення негативного, трагічного досвіду. Як приклад - спогади про Голодомор та репресії 1930-х рр. [17]

Модель структури колективної пам'яті (комунікативна + культурна) можна розглядати лише як певний ідеал, до якого слід прагнути задля

досягнення стабілізації хоча б у трактуванні подій позаминулих століть української історії. Однак її не слід сприймати як таку, що існує в реальності, подібно до того, як описати демократичне суспільство європейського зразка ще не означає побудувати його в Україні. [18]

До будь-якого суспільного феномену можна застосувати щонайменше двоє трактувань. Вони відповідають філософській дихотомії «можливість – дійсність». Яскравим прикладом є існування двох підходів до розуміння демократії: нормативний - теоретична модель ідеальної конструкції та емпіричний - аналіз реальних проявів демократії. Значна кількість дискусій ґрунтується на тому, що сторони використовують різні підходи, тобто вкладають різний зміст в одне й те ж поняття. Розуміння можливого подвійного трактування допоможе уникнути безпредметних дискусій, якщо, звичайно, метою сторін є порозуміння, а не доведення власної правоти за будь-яку ціну.

У суспільно-політичному ракурсі така схема віддзеркалює існування офіційної норми та соціальної (неофіційної) дійсності як реакції на норму. Звичайно, кожна схема є спрощенням, що не відбиває цілісної картини реальності, а лише використовується для її пояснення та кращого розуміння. Однак, врахування на основі критерію офіційності (нормативності) існування двох рівнів колективної пам'яті усуває суперечності часової диференціації.

Виділені категоріальні дихотомії відображають важливі критерії характеристики пам'яті: носій (індивід чи соціальна група), механізм формування (внутрішній чи зовнішній) та зміст (безпосередній автобіографічний досвід чи досвід, що передається, історичний). Ці критерії відповідають алгоритму «Суб'єкт-Дія-Результат». Вказані категорії відображають алгоритм функціонування будь-якої системи, тому їх можна розглядати базовими і в структурі колективної пам'яті. Суб'єктом пам'яті може бути як соціальна чи етнічна група, так і суспільство чи нація у цілому, що й дає можливість говорити про відповідно соціальну, етнічну, суспільну та національну пам'ять. Під «дією» розуміються конкретні історичні чи

політичні практики, тому вживають поняття історична, рідше - політична пам'ять. Можливий «результат» зберігається в традиціях, комеморативних практиках, місцях пам'яті, тобто носить характер культурної, ритуальної пам'яті.

Загалом, пам'ять одночасно є і психічним, і соціокультурним феноменом. Як елемент людської психіки пам'ять, зокрема історична, розглядається через сукупність процесів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування. Натомість її соціокультурні прояви стимулюють сприймати її в якості результату цих процесів - змісту пам'яті. Комплексне дослідження цього феномену потребує врахування як психічного - (механізмів), так і соціокультурного (змісту) складників історичної пам'яті.

Отже, історична пам'ять - це одна з форм колективної пам'яті поряд із соціальною та культурною, сукупність процесів та результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Соціальна, історична та культурна пам'яті характеризують відповідно носія, зміст та форму представлення колективних спогадів. [44]

Національна пам'ять - форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації відповідної національної спільноти. Колективна історична пам'ять як надіндивідуальний психічний феномен соціокультурного характеру потребує необхідності прийняття до уваги як процесів (механізмів), так і змісту, що є їх результатом. Не слід розглядати історичну пам'ять тотожною історичній свідомості чи міфології, які є в першу чергу формами відображення, а не збереження дійсності. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції, звичаї) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної

пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс.[44]

Ще одна проблема постає з визначенням категорій «міфологічна» та «релігійна» пам'ять. Очевидними є суттєві функціональні відмінності між пам'яттю та міфологією й релігією. Пам'ять як джерело збереженої інформації має характер нейтрального психічного феномену, хоча й може доповнюватися емоціями. Натомість для міфології та релігії емоційна та ціннісна забарвленість є невід'ємними атрибутами. Пам'ять може містити інформацію, що носить лише пізнавальний характер і не має практичного значення, а міфологія та релігія спрямовані на актуальне сприйняття дійсності. Загалом міфологія та релігія є формами світогляду, які притаманні не лише архаїчним суспільствам, а й сучасному. Так, О. Бойко визначає сучасний політичний міф як віддзеркалену в образах ірраціональну форму світосприйняття і світобачення, яка спрощено і контрастно пояснює картину світу та регулює суспільні відносини. [20]

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали в своїх працях західні вчені: М. Альбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артоґ, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Єйтс, П. Коннертон, П. Нора, П.Рікер, Б. Шацька. Роботи цих авторів становлять класику *memory studies*. В Україні проблеми колективної та соціальної пам'яті вивчали представники низки соціогуманітарних дисциплін: політологи - О. Бойко, В. Бушанський, О.Волянчук, Ю. Ганжуров, А. Глушко, М. Гон, Ю. Зерній, К. Євсєв, В. Кравценчук, Л.Нагорна, М. Рябчук, Ю. Шайгородський; історики - Л. Буряк, О. Гайдай, І.Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, С. Єкельчик, Г. Касьянов, А.Киридон, І. Колесник, В. Кравченко, В. Кривошея, О. Любовець, А. Портнов, І. Склокіна, В. Солдатенко, С. Троян, Ю. Шаповал, Н. Яковенко; філософи - В.Артюх, В. Вашкевич, В. Жадько, Г. Коньшина, Т. Рагозіна, Л. Стародубцева, І.Шпітун; соціологи - О. Вишняк, О. Донченко, К. Настояща, Ю.Романенко, Е.Позднякова-Кирбят'єва, В. Серєда, О. Фостачук; психологи - І. Бандурка,

О.Лактіонов, М. Кузнєцов та ін. Такий широкий спектр наукових розвідок демонструє міждисциплінарний характер досліджень пам'яті.

У рамках політологічного дослідження важливим є вивчення історичної пам'яті в контексті розвитку суспільної свідомості, національної ідентичності, політичної культури. Основні тенденції розвитку цих феноменів в умовах демократизації та європейської інтеграції України розкриті в працях В.Андрущенка, О. Бабкіної, Ф. Барановського, І. Варзаря, М. Головатого, В.Горбатенка, О. Дубаса, В. Караваєва, О. Картунова, В. Козьми, А. Колодій, В.Кулика, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, Н.Пелагеші, М. Розумного, М. Степико, В. Хомрач та ін.

У ХХ столітті виник міждисциплінарний напрям досліджень «меморіальні студії», предметом якого є вивчення соціальних та колективних проявів пам'яті. Класиками цієї наукової течії вважаються: М. Хальбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, А.Бергсон, А. Варбург, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Єйтс, П. Коннертон, Б. Мізтал, П.Нора, Р. Рікер, П. Хаттон, Б. Шацька.

Memory studies є міждисциплінарним полем. Питання «пам'яті» активно вивчається істориками, соціологами, психологами, культурологами, політологами та міжнародниками.

Міжнародники та політологи вивчають меморіальні студії у політичному контексті, в рамках політики пам'яті або історичної політики.

Так, початок вивчання «пам'яті» заклав французький соціолог Моріс Хальбвакс, який ввів у науковий обіг такі поняття як «колективна пам'ять» та «соціальні рамки пам'яті». Довів той факт, що індивідуальна пам'ять є соціально обумовленою, тобто процес запам'ятовування, згадування і оцінювання минулого здійснюється у відповідності до того, як це сприймається сьогодні в окремій соціальній групі або колективі. Соціальна група нібито визначає, про що і як саме згадувати ті або інші події, а соціальні рамки пам'яті, відповідно, створюють колективну пам'ять.

Коллективна пам'ять за М.Хальбваксом, є колективним уявленням про минуле, яке домінує у тій або іншій соціальній групі. Це уявлення складається із спогадів, які розділяють члени групи, але ці спільні спогади мають вибірковий характер. Так, колективна пам'ять не є копією минулого, а представляє собою сконструйоване уявлення, яке відповідає вимогам теперішнього часу. Змістом колективної пам'яті є не тільки об'єктивна інформація про події минулого, а саме уявлення про це минуле, його образів, які віддзеркалюють теперішню позицію або прагнення. [68]

Амбівалентність «соціальних рамок» в теорії М. Хальбвакса полягає в тому, що, з одного боку, соціальне середовище обмежує і впорядковує спогади в просторі та часі, служить джерелом цих спогадів, з іншого - лише тому, що пам'ять опирається на соціальний контекст, вона здатна витримати випробування часом. Більше того, автор вважав, що без систематичної підтримки з боку колективу індивідуальні спогади зникають. Вчений наголосив, що носієм колективної пам'яті є група, обмежена в просторі й часі. Прикладами таких груп є сім'я, церква, суспільство загалом. Колективна пам'ять, також, може формуватися на основі фільмів, серіалів, медіа, соціальних мереж. Особливу роль, також, відіграє масова культура. [68]

Так, з 80-х років ХХ століття розпочинається процес інструменталізації історії, її активне використання у внутрішній політиці держав, ідеологічних дебатах, юридичних і законодавчих практиках, дипломатичних і воєнних конфліктах. Особливості «історичної політики» визначаються принципово новими культурними соціальними чинниками. На думку Касьянова, мова тут йде про конфлікт між культурною, економічною і політичною глобалізацією та націоналізмом, наслідком чого є активізація традиційного етнічного та культурного націоналізму. Головною функцією націоналізму тут виступає захист національної ідентичності. Іншою причиною активізації історичної політики є інформаційна революція та розвиток медіа і, як наслідок, початок використання маніпулятивних технологій. [44]

За російським дослідником А. Міллером, на сьогоднішній день виокремлюються такі тенденції історичної політики, як:

- 1) творення спеціальних інституцій, які не мають аналогів у минулому;
- 2) масштабне політико-кон'юктурне використання державних ресурсів в інтересах політичної сили, яка нині перебуває при владі, забезпечення державними ресурсами тієї частини істориків, які слугують політичній силі при владі;
- 3) політичне втручання в діяльність медіа;
- 4) політичне втручання у зміст шкільних програм та підручників;
- 5) кон'юктурна маніпуляція архівами, надання ексклюзивного доступу до важливих матеріалів історикам, які слугують певній ідеологічній версії минулого.[44]

Касьянов зазначає, що роль «традиційних» агентів історичної політики, таких як державні інститути, політичні партії та об'єднання, неурядові організації, просвітницькі установи, змінюється. До реалізації сучасної історичної політики все частіше залучаються законодавчі, судові та силові органи. Яскравим прикладом змін у проведенні історичної політики можуть послугувати пострадянські країни, де активізація проблеми історичної пам'яті та розвиток історичної політики були пов'язані із руйнуванням комуністичної системи та бажанням встановити правду у своєму радянському минулому. [44]

Концепція політики пам'яті має два аспекти, тому як включає в себе, відповідно, політику і пам'ять. У дослідженнях пам'яті використовуються взаємопов'язані, але семантично відмінні терміни «політичне у пам'яті», «політична пам'ять» та «політика правди і справедливості».[85]

Політичне у пам'яті – є широкою контент-орієнтованою концепцією, що вказує на вказує на соціальну та політичну боротьбу за розкриття минулого та залучає широкий спектр різноманітних мнемонічних акторів: обраних та призначених лідерів, дисидентів та противників, основного політичного діяча, представника націоналістичних та міжнародних

соціальних та професіональних груп, таких як журналісти, історики, суспільні інтелектуали, художники та релігійні діячі, засоби масової інформації та культурні індустрії.

Політична пам'ять розділяє державну і недержавну політику пам'яті. Вона розглядає соціальну пам'ять як довічне соціокультурне явище, яке є характерним для будь-якого людського суспільства або політичного режиму. Концепція підкреслює, що соціальна пам'ять повна протиріч, які додають заворушень до існуючого соціального порядку.

Політика пам'яті є проміжною процесно-орієнтованою концепцією, яка стосується до політичного елітного управління соціальною пам'яттю у даному суспільстві, в основному за участю політичних агентів, які говорять та діють від імені держави. Це стосується широкого кола соціально-політичних механізмів, засобів та процесів, завдяки яким суспільне сприйняття і загальне значення минулого формуються та нав'язуються, і через які публічно формуються і демонструються відповідні пов'язані з минулим бачення колективних цінностей.

Прояви політики пам'яті можуть виявлятися у виступах і політичних заяв кандидатів та політиків, у законодавчій ініціативі, яка обґрунтовує конкретні пояснення подій минулого. Активація і напрям політики пам'яті залежать від специфіки національних інститутів, календарю виборів, політичних суперників і міжнародної обстановки.

Політика правди та справедливості є найбільш вузькою концепцією, що орієнтована на міри, пов'язані як з управлінням та змістом соціальних спогадів, так і з їхньою нормативною оцінкою. Її практична мета полягає в тому, щоб ідентифікувати та юридично обслуговувати тих окремих осіб або груп, що визначаються у законодавстві як ті, хто здійснив правопорушення у минулому.

Політика правди та справедливості має на меті інституалізувати і зробити незворотними відповідні моделі покарання за минуле. [85]

Серед робіт, присвячених, безпосередньо, тематиці політики пам'яті країн Балтії, слід відзначити Пітера Дж. Веровшека « Politics, Groups and Identities» [93], сумісну працю Ірміни Матоніте та Морти Відунаїте «The thematic triangle of the politics of memory in new post-Soviet democracies» [85], статтю Марека Тамма «In search of lost time: memory politics in Estonia , 1991-2011» [90], роботу І. Мельхіор та О.Віссер «Voicing past and present uncertainties: The relocation of a Soviet World War II memorial and the politics of memory in Estonia» [91], Малксоо М. «The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe» [88], сумісну статтю Пахоменко С.П. та Сараєвої О.В. «Взаємозв'язок ідентичності, пам'яті та безпеки як дослідницька парадигма (на прикладі Латвії) » [56], статті Пахоменко С.П. «Рефлексії Латвії та російську гібридну агресію в Україні: кейс політики пам'яті» [55] та «Концептуальне поле дослідження історичної політики Латвії» [54].

1.2. Методологія та джерела .

Методологічною основою дослідження є поєднання спектру теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та прийомів. У дослідженні використано загальнонаукові, загальнофілософські та політологічні методи. Міждисциплінарний, політико-системний, цивілізаційний, соціологічний, культурологічний, політико-антропологічний, інституційний, структурно-функціональний, політико-аксіологічний підходи суттєво увиразнили проблематику. Дослідження базується на принципах системності, історизму та плюралізму розгляду проблеми; послідовності й логічності викладу; конкретності, квантифікованості та верифікованості представлення результатів.

Зокрема, для збору та опрацювання матеріалів дослідження застосовувалися методи: вивчення документів, івент-аналіз, обробки результатів соціопитувань, кейс-стаді, аналізу експертних оцінок. Загальнонаукові методи дозволили здійснити опрацювання зібраної інформації для її структурування та отримання нових даних (опис і пояснення, порівняння й аналогія, аналіз і синтез, індукція та дедукція, систематизація та формалізація - абстрагування, ідеалізація, узагальнення). Згадані методи допомогли реалізувати типологізацію функцій політичного впливу; визначити співвідношення між стратегіями та методами політичного впливу; розділити види впливу за критеріями використаних ресурсів, сферами поширення, наявністю влади в ініціатора впливу; встановити зв'язок між ресурсами, інструментами та формами впливу. Проведений івент-аналіз акцій та рішень меморіального характеру дав можливість графічно відобразити динаміку розвитку окремих тенденцій політики пам'яті у країнах Балтії. У поєднанні порівняльного та системного підходів охарактеризовано комплекс відмінностей між окремими моделями політики пам'яті в країнах Балтії. Політико-культурний підхід - наскрізний у роботі - допоміг представити сутність феномену історичної пам'яті у політичному житті

суспільства, динаміку розгортання «війни пам'ятників», визначити подібні риси меморіальних ініціатив у різних державах Балтії.

Отже, вивчення меморіальної політики країн Балтії доцільно здійснювати із залученням відповідного методологічного інструментарію дослідження. Аналіз згаданого питання ґрунтується на методології, яка формується із системи загальних наукових, а також спеціальних методів, що забезпечують формування інструментарію розгляду зазначеної сфери. У сукупності вказані методи дозволяють у повній мірі забезпечити вирішення завдань дослідження.

Зрозуміло, що методологія історичної науки характеризується тривалим періодом становлення й розвитку та наразі відзначається великим числом шкіл та напрямів. Наразі історична наука насамперед звернена на людину – її спосіб життя та мислення. При цьому аналіз політики історичної пам'яті є актуальним для дослідників з урахуванням того, що оцінка досвіду сприяє підготовці рекомендацій для майбутніх поколінь науковців-істориків.

З огляду на вказане важливим є використання такого методологічного підходу як **міждисциплінарний**, який дозволяє розв'язувати поставлені наукові завдання шляхом додержання основних принципів як історичного, так і соціального пізнання.

Для забезпечення досягнення мети й реалізації завдань роботи, що поставлені, були задіяні методи дослідження, що відповідають історико-культурологічному пошуку, зокрема:

1) **аналітичний**, який використаний у вивченні понятійного апарату, систематизації й узагальненні фахових досліджень.

Складовою цього методу може бути метод історіографічного аналізу та синтезу, що передбачає розгляд фахового внеску дослідників з оцінкою здобутих результатів і розглядом комплексності вивчення теми. Історіографічний аналіз забезпечує розгляд внеску кожного причетного вченого у дослідження меморіальної політики країн Балтії.

Важливим водночас є метод системного аналізу, який передбачає комплексне поєднання кількох напрямів системного підходу відносно розгляду певних явищ історії, дає можливість проведення всебічного вивчення політики історичної пам'яті країн Балтії;

2) **синтез**, тобто метод поєднання окремих компонентів і характеристик досліджуваних явищ і предметів у ціле, був використаний у ході написання висновків до розділів цієї роботи, а також загального висновку до неї;

3) **контекстуальний** – для виявлення суті історичного, культурного, ідеологічного, а також ціннісного поля, у рамках якого мають працювати дослідники меморіальної політики країн Балтії;

4) **порівняльно-історичний** метод – при порівнянні аналізу меморіальної політики країн Балтії у працях певних українських та зарубіжних істориків;

5) **інтегративний** – для використання різних компонентів знання щодо розв'язання завдань, зокрема для виявлення факторів впливу на меморіальну політику країн Балтії на межі ХХ і ХХІ ст.;

6) **історико-культурний** – для оцінки загальноісторичної картини, на фоні якої створювалися риси меморіальної політики країн Балтії на межі минулого і нинішнього століть. Вказане дозволяє забезпечити комплексний і цілісний аналіз теми роботи;

7) **узагальнення** – для формулювання проміжних і заключних підсумків роботи, формулювання відповідних висновків;

8) **комплексний підхід**, що дозволив забезпечити підпорядкування змісту й форми роботи меті та завданням дослідження.

Звертаючись до принципів дослідження, слід назвати наступні:

- 1) об'єктивності та історизму;
- 2) структурного аналізу;
- 3) системності й всебічності;
- 4) наступності (спадкоємності);
- 5) об'єктивності.

Паралельно із вказаними засобами, науковці, котрі досліджують меморіальну політику країн Балтії на межі ХХ і ХХІ ст. мають додержуватися таких засад:

- визнання закономірності перебігу подій;
- послідовності хронології;
- використання необхідного обсягу джерел і літератури;
- врахування культурно-ідеологічного контексту.

Таким чином, наявний методологічний інструментарій є достатнім для розкриття сутності даного дослідження.

Емпіричною базою дослідження стали нормативно-правові акти та офіційні документи органів влади, хроніки подій періоду незалежності, видані інституціями пам'яті в державах Балтії, публікації електронних засобів масової комунікації, наукові експертні оцінки. У роботі використані матеріали соціологічних опитувань, статистичних даних, експертних оцінок, представлених соціологічними службами. Також використано дані моніторингу протестних подій в країнах Балтії, який здійснювали аналітичні агенції.

Аналіз вказаних джерел свідчить про те, що політика пам'яті є важливою складовою державної гуманітарної стратегії. Особливого значення вона набуває в умовах постмодерних перетворень перехідного суспільства, що безпосередньо торкаються і функціонування політичної системи. Так, процес демократичного транзиту стає незаперечною й безапеляційною реальністю. Необхідність ліберальних політичних та економічних перетворень також не викликає значних суперечок. За такого стану речей ідеологічні дискусії набувають ретроспективного напрямку, тобто їх предметом стає не пошук моделей розвитку для майбутнього, а конструювання моделей оцінки минулого.

Перед визначенням концептуальних характеристик політики пам'яті варто окреслити місце історичної пам'яті в ході реалізації акцій політичного впливу. Як уже зазначалося, структурними елементами політичного впливу є:

суб'єкт (агент, ініціатор взаємодії), об'єкт впливу та середовище, в якому відбувається взаємодія. Кожному із цих складових притаманні свої характеристики, що визначають особливості реалізації впливу в окремо взятому випадку. Ініціатор впливу має мету, заради якої відбувається дія, та засоби впливу, що характеризують його здатність досягати мети. Саме мета визначає вибір засобів впливу. Останні доцільно розділити на дві взаємопов'язані групи: ресурси впливу та інструменти впливу.

Висновки до розділу 1

Дослідницький напрям memory studies (студії пам'яті, меморіальні студії) здобуває все більшої популярності, що актуалізує цінність комплексного аналізу механізмів формування колективної пам'яті та особливостей її впливу на розгортання суспільних, зокрема політичних відносин, процесів, цінностей.

Memory studies є міждисциплінарним полем. Питання «пам'яті» активно вивчається істориками, соціологами, психологами, культурологами, політологами та міжнародниками.

Міжнародники та політологи вивчають меморіальні студії у політичному контексті, в рамках політики пам'яті або історичної політики.

Концепція політики пам'яті має два аспекти, тому як включає в себе, відповідно, політику і пам'ять. У дослідженнях пам'яті використовуються взаємопов'язані, але семантично відмінні терміни «політичне у пам'яті», «політична пам'ять» та «політика правди і справедливості».

Прояви політики пам'яті можуть виявлятися у виступах і політичних заяв кандидатів та політиків, у законодавчій ініціативі, яка обґрунтовує конкретні пояснення подій минулого. Активація і напрям політики пам'яті залежать від специфіки національних інститутів, календарю виборів, політичних суперників і міжнародної обстановки.

Методологічною основою дослідження є поєднання спектру теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та прийомів. У дослідженні використано загальнонаукові, загальнофілософські та політологічні методи. Міждисциплінарний, політико-системний, цивілізаційний, соціологічний, культурологічний, політико-антропологічний, інституційний, структурно-функціональний, політико-аксіологічний підходи суттєво увиразнили проблематику. Дослідження базується на принципах системності, історизму та плюралізму розгляду проблеми; послідовності й логічності викладу; конкретності, квантифікованості та верифікованості представлення результатів.

Емпіричною базою дослідження стали нормативно-правові акти та офіційні документи органів влади, хроніки подій періоду незалежності, видані інституціями пам'яті в державах Балтії, публікації електронних засобів масової комунікації, наукові експертні оцінки.

Аналіз вказаних джерел свідчить про те, що політика пам'яті є важливою складовою державної гуманітарної стратегії. Особливого значення вона набуває в умовах постмодерних перетворень перехідного суспільства, що безпосередньо торкаються і функціонування політичної системи

Розділ II. Правові засади та інфраструктура історичної політики країн Балтії

2.1. Вузлові питання національного наративу Естонії

Естонія – невелика країна, розташована у Північно-Східній частині Європи, омивається водами Балтійського моря, є однією з колишніх радянських республік, що вступила у Європейський Союз у 2004 році. Естонська держава впевнено подолала процеси посткомуністичної трансформації та стала на шлях європейської інтеграції. Естонія є першою країною з колишніх республік Радянського Союзу, що приєдналася до єврозони 1 січня 2011 року і по праву вважається країною, яка є найбільш активним у вивченні методів ЄС та прибічником європейських ідей.

Одним з найважливіших аспектів ставлення Естонії до європейської інтеграції є не тільки економічні та безпекові питання, а й питання радянського минулого країни, його відображення у національній пам'яті Естонії та його роль у формуванні європейського дискурсу.

Перебування Естонії у складі Радянського Союзу є болючим питанням для країни та її жителів. Радянська окупація та, зокрема, весь комуністичний період завжди вважалися і вважаються надалі незаконними для естонців. Колективна пам'ять народу відображає радянську епоху як період «перерваності». [74]

Після відновлення незалежності Естонії політична еліта країни взяла прямий курс, направлений на швидке відчуження Естонії від радянського минулого. Початковий етап посткомуністичного переходу поставив мету досягнення міжнародного визнання Естонії та забезпечення безпеки, особливо перед Російською Федерацією. У своїх діях естонська політична еліта частіш за все користувалася принципом правової наступності з Першою Естонською Республікою 1918-1940 років, тим самим дистанціюючись від радянського минулого і наближуючись до Європи. Таким чином естонська політична еліта хотіла замінити радянське минуле європейським теперішнім. [22]

Задля демонстрації переваг потенціального членства і обґрунтування необхідності вступу Естонії до ЄС, політичні представники зверталися до національної пам'яті. Досвід життя під комуністичним режимом був одним з елементів політичного дискурсу про європейську інтеграцію. Так, з одного боку, політична еліта підкреслювала історично складений європейський характер Естонії, підкреслюючи незаконність радянської окупації та всього періоду перебування країни у ньому. З іншого боку, радянський досвід міг представлятися у контексті підняття Естонії над іншими посткомуністичними республіками, зокрема, це відображалося у представленні політиками досягнень Естонії у таких сферах, як економіка, розвиток технологій, демократичні реформи у період посткомуністичного переходу. Також, політичний дискурс Естонії про європейську інтеграцію завжди містив потребу у міжнародному визнанні і засудження комуністичних злочинів. Політична еліта представила це в якості необхідної умови для формування сильної, стабільної та єдиної Європи. [83]

Після Першої світової війни, а саме 24 лютого 1918 року був опублікований маніфест, який проголосив Естонію незалежною демократичною республікою. До 30-х років ХХ століття незалежна країна проводила такі реформи як запровадження приватної власності, визначення естонської мови як офіційної, військові та економічні реформи. Таким чином, до кінці 30-х років Естонія була інтегрована у європейський економічний простір. Ситуація докорінно змінилася після підписання 23 серпня 1939 року пакту Молотова-Ріббентропа про розмежування сфер впливу між Радянським Союзом та Німеччиною. Секретний протокол договору містив статті про те, що СРСР мав отримати Латвію, Фінляндію, частину Польщі, Литви та незалежну Естонію. [29]

У червні 1940 року до Естонії були введені радянські війська у кількості близько 80 тисяч осіб, тоді ж розпочалися й репресії щодо естонського населення. Проводилися арешти керівників Естонії, заслання та страта естонських офіцерів. Протягом 1940-1950 років понад 30 тисяч

естонців були заслані до Сибіру, більшість з яких не повернулися на батьківщину. На честь загиблих збудовано меморіал Жертвам Комунізму, який знаходить у столиці Естонії. [29]

Національний наратив Естонії представляє радянську окупацію як період «ненормального стану справ», епоху репресій та експлуатації естонців і таким чином радянський період грає важливу роль у формування ідентичності естонського народу та самої держави.

В Естонії, Латвії та Литві сучасна історична політика почала складатися з кінця 80-х років ХХ століття у період «перебудови», коли демократизація суспільно-політичного життя у СРСР призвела до різкого зростання націоналізму у союзних республіках. В Естонії політика перебудови, що була ініційована генеральним секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу Михайлом Горбачовим, розвивалася переважно у формі захисту навколишнього середовища та охорони спадщини – це були дві основні цілі. З точки зору політики пам'яті головною подією стало заснування Суспільства спадщини Естонії у Таллінні 12 грудня 1987 року. Суспільство зосередилося на зборі, записі та вивченні історичної пам'яті. У 1998 році організація виступила із загальнонаціональною ініціативою про збір історичних традицій Естонії задля збереження спогадів про минуле для майбутніх поколінь.

Поява концепції історичної пам'яті у 80-х роках безпосередньо пов'язана з історичною політикою радянської епохи, яка була зумовлена поваленням старого режиму. Історичні теми, що були заборонені, стали знов відкритими, результатом чого стало відродження спогадів про пригнічення естонського народу, в першу чергу про депортованих та про «лісових братів». [87]

25 березня 1989 року була заснована організація, що об'єднала і представила репресованих з метою забезпечення захисту їх юридичних і соціальних прав, а також збору і запису їхніх спогадів. Слід зазначити, що ще 7 грудня 1988 року Верховна Рада Естонської РСР прийняла закон «Про

позасудові масові репресії у Радянській Естонії в 1940-х та 1950-х роках», який доцільно розглядати в якості одного з основних документів нової політики пам'яті Естонії. Закон , також, наполягав на тому факті, що всі репресії мають бути безумовно засуджені як незаконні дії та злочини проти людяності. [74]

12 листопада 1989 року Верховна Рада прийняла ще одне політичне рішення, що безпосередньо пов'язане з політикою пам'яті Естонії, а саме рішення «Про історичну та правову оцінку подій 1940 року в Естонії», де анексія Естонії Радянським Союзом була охарактеризована як «акт агресії» та «воєнна окупація» . Так, нова політика пам'яті ґрунтувалася на бажанні повернутися до довоєнних традицій та інститутів, відновити все те, що було зруйноване радянським періодом. [64]

Наратив про «соціалістичні революції» , що був сформований ще у 1940-1950 роках, поступився місцем саме концепції «радянської окупації», згідно якій балтійські держави увійшли до Союзу не в наслідок народних повстань, а через підписання 23 серпня 1939 року пакту Молотова-Ріббентропа і подальшої анексії влітку 1940 року.

Так, першою країною з республік СРСР , яка розпочала процес виходу з Радянського Союзу, стала Естонія. 16 листопада 1988 року Верховна Рада Естонії проголосувала за суверенітет держави та верховенство місцевих законів над радянськими. 20 серпня 1991 року парламент Естонії прийняв постанову «Про державну незалежність Естонії». [57] 6 вересня 1991 року Державна Рада СРСР офіційно визнала Естонію як незалежну країну.

Період 1991 – 1994 років характеризується прийняттям Естонською Республікою низки актів пам'яті, що заклали правову основу для сучасної політики пам'яті. До них відносяться: Закон про реабілітацію репресованих від 19 лютого 1992 року [37], Закон про присягу совісті від 8 липня 1992 року , Закон про збереження та збір матеріалів служб безпеки та розвідки іноземних держав від 10 березня 1994 року [36], Закон про злочини проти людяності та військові злочини від 9 листопада 1994 року [34]. Закон вніс

певні корективи у Кримінальний кодекс Естонії, визначивши ці злочини і ступінь покарання за них.

Сюди також слід віднести й Новий Закон про державні свята та дні державної важливості від 8 лютого 1994 року, який забезпечив тимчасову структуру для нового порядку поминання. Даний період тут можна охарактеризувати як період закладання правових засад естонської політики пам'яті.

26 лютого 1992 року Верховна Рада Естонської Республіки поновила закон «Про громадянство» 1938 року під редакцією, що діяла в момент анексії Естонії Радянським Союзом. Громадянство за естонським законом надавалося особам, що мали його до 16 червня 1940 року та їхнім потомкам. Решта жителів країни могли отримати громадянство тільки в порядку натуралізації. Перш за все це стосувалося російського населення.[33]

Прийнятий у 1995 році закон «Про громадянство» наголошував на відмові надання громадянства діючим та колишнім агентам розвідки і служб безпеки іноземної держави, а також тим, хто діяв проти естонської держави і її безпеки. Також, закон забороняв натуралізацію колишніх військовослужбовців іноземних держав, якщо вони не перебували у шлюбі з естонськими громадянами не менше ніж 5 років.

Конституція Естонської Республіки, що була прийнята у червні 1992 року, мала таку, також, вимогу, за якої претендент на будь-яку чиновницьку або виборчу посаду має принести присягу або «клятву совісті», письмово зазначивши свою непричетність до співпраці з німецькими та радянськими спецслужбами та непричетність до порушення прав людини. В подальшому був прийнятий закон «Про порядок складання присяги». Якщо ставав явним той факт, що присяга була хибною, претендент поздававлювався права на посаду, а свідчення про його причетність до репресій або співробітництва зі спецслужбами оприлюднювалися. Якщо ж претендент на посаду добровільно звертався до Генеральної прокуратури з визнанням своєї

провини, знімав свою кандидатуру на виборах або уходив у відставку, свідчення про нього не оприлюднювалися . [49]

У травні 1993 року естонським парламентом було створено Тимчасову комісію з розслідування діяльності служб безпеки і розвідки СРСР та інших країн в Естонії. Основним завданням Комісії стало розслідування діяльності КДБ Естонської РСР та процесу його ліквідації, а також розробка правового механізму використання матеріалів державної безпеки. До комісії увійшли представники всіх парламентських партій .

Найбільш важливим досягненням комісії виявилася розробка законопроекту про реєстрацію працівників КДБ і осіб, що з ними співпрацювали. Закон був прийнятий у березні 1994 року і надав право громадянам Естонії ознайомлення з архівною інформацією, що безпосередньо стосується їх самих або їх сімей. Цей закон перерахував назви всіх органів окупаційних режимів, співробітництво з якими потребує реєстрації , та встановив порядок реєстрації. Особам, що співпрацювали з такими органами, надавався один рік з моменту вступу закону у силу задля добровільного визнання у поліції безпеки. За даними Управління поліції безпеки, більш ніж тисяча осіб дали добровільні свідчення у встановлений строк. Стосовно інших, то з 30 січня 1997 року були опубліковані 13 списків з 647 іменами осіб, які служили в органах розвідки або контррозвідки та озброєних силах колишнього СРСР або Естонської РСР. Згідно частини закону про злочини проти людяності і військових злочинах, що була додана до Кримінального кодексу у 1994 році, розслідування цих злочинів знаходиться під юрисдикцією Департаменту поліції безпеки Естонії. [35]

Слід зазначити, що естонська влада не зупинилася на введенні індивідуальної відповідальності за злочини, що були здійснені у період окупаційного режиму. Також, відбулося публічне засудження злочинів окупаційного режиму Естонії в цілому.

Наступним кроком для формування правових засад естонської політики пам'яті можна вважати період 1995-2000 років, який

характеризується продовжуванням та розвитком існуючих принципів та деяким пом'якшенням позицій у зв'язку зі вступом Естонії до ЄС та НАТО.

6 лютого 1995 року в Естонії був прийнятий закон «Про взяття на облік і оприлюднення даних осіб, що служили в органах безпеки, розвідки або контррозвідки озброєних сил держав, що окупували Естонію, а також осіб, що співпрацювали з ними». Закон зобов'язав колишніх працівників та інформаторів нацистської Німеччини і Радянського Союзу повідомити про себе протягом року поліції безпеки Естонії. Примітним є той факт, що ніяких санкцій не було передбачено, однак імена агентів, які не заявили про себе, оприлюднювалися. Вже у 1996 році перша кримінальна справа за статтею проти людяності було передано до суду.[90]

Примітним є той факт, що уряд Естонії просуває політику пам'яті не тільки за допомогою законодавства, але й шляхом створення різноманітних інститутів для збору даних та аналізу свого минулого. Робота з підсумовування втрат та збитків, що були понесені у минулому, розпочалася з відновлення незалежності Естонії. Перш за все це було виражено у виданні збірки звітів з урахуванням втрат та збитків, що були спричинені внаслідок окупації. 7 травня 1992 року Президіум Верховної Ради Естонської Республіки прийняла указ «Про створення державної комісії з розслідування репресивної політики і злочинів проти людяності». [67] Метою створення комісії став аналіз репресивної політики репресивної політики радянських і нацистських окупаційних сил на території Естонської Республіки і проти її громадян на території двох держав, розслідування злочини геноциду, здійснені цими урядами відносно громадян Естонії, формування загальної оцінки. Комісія мала представити перший звіт у другій половині 1992 року.

У 1993 році основні цілі комісії були дещо відкориговані і доповнені, зводячись до чотирьох основних пунктів:

- 1) Аналіз репресивної політики радянських та німецьких окупаційних сил на території Естонської Республіки;

2) Розслідування «Злочинів геноциду» , що були здійснені окупаційними урядами відносно громадян Естонії;

3) Оцінка ступеню економічної шкоди, що був спричинений окупацією;

4) Формування об'єктивної наукової оцінки дій окупаційних урядів в Естонії. [67]

Робота комісії була проголошена завершеною у вересні 2004 року. Всього під егідою комісії було опубліковано близько 20 досліджень і біографічних довідників. Комісія завершила свою роботу презентацією Білої книги, опублікованої у 2005 році, яка містила вісім коротких обзорів збитків, що були спричинені у таких галузях, як населення, культура, навколишнє середовище та економіка.

У 1998 році в Естонії була створена Міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людяності, яка отримала більший резонанс. Основними завданням виступили демонстрація серйозного ставлення Естонії до свого окупаційного минулого для міжнародної спільноти та отримання достовірних даних про злочини проти людяності, що були здійснені у період окупаційних режимів. У Своїй роботі комісія виходила з визначенням злочинів проти людяності, військових злочинів та геноциду, що містилися у Римському статуті, прийнятим Міжнародним кримінальним судом у 1998 році. Робота проходила у три етапи:

- 1) Вивчення періоду першої радянської окупації 1940-1941 років;
- 2) Вивчення періоду німецької (нацистської) окупації;
- 3) Вивчення період поновлення радянської окупації з 1944 року.

Комісія працювала більш ніж 10 років і накопичила велику кількість архівних матеріалів з архівів Німеччини, Росії та самої Естонії, опублікувавши три звіти, кожен з яких окремо охоплює всі періоди окупації. Також, було опубліковано два сумісних дослідження з політичної історії Естонії - Естонія у 1940-1945 роках та Естонія у 1944- 1950-х роках. Примітним є те, що робота комісії біла більше орієнтована на міжнародну

аудиторію, а ні ж на внутрішню політику країни. Свої доповіді комісія оприлюднила у 2006 році і офіційно припинила свою діяльність збором у грудні 2008 року. [90]

З 2000-х років розпочинається новий період естонської політики пам'яті. 18 червня 2002 року Верховна Рада Естонії прийняла Декларацію про злочини окупаційних режимів в Естонії, яка оголошувала злочинними всі інститути комуністичного режиму Радянського Союзу, що здійснили злочини проти людяності та воєнні злочини в Естонії. 17 грудня 2003 року Декларація була доповнена Законом про осіб, що були репресовані окупаційною владою. Закон вперше визначив «незаконно репресовану людину» та її права, встановив для них надання допомоги, пільги та пенсійні права. Мета закону – «пом'якшення несправедливості, що була спричинена незаконно репресованим особам державами, що окупували Естонію з 16 червня 1940 року до 20 серпня 1991 року». Закон, також, доручив уряду організувати «увічнення пам'яті репресованим та прирівняним до репресованих осіб, а також розслідувати репресивну політику держав, що окупували».

Після оприлюднення закону 2003 року уряд прийняв ряд постанов, які встановлювали процедуру видання спеціальних посвідчень репресованим особам, а також подавання заяв на отримання допомоги за станом здоров'я і пільг на проїзд у громадському транспорті. Так, правова діяльність Естонської республіки була спрямована не тільки на реабілітацію репресованих, а й на покарання репресуючих.

У червні 2003 року відкрився приватний Музей окупації у Таллінні, який одразу отримав підтримку з боку уряду.

1 лютого 2008 року в Естонії за ініціативи президента країни Тоомаса Хендріка Ільвеса засновано Інститут пам'яті, головною метою якого стане створення літопису новітньої історії країни, аналіз даних та просвітня робота. Засновники Інституту говорять, що минуле не повинне бути зброєю у політичних іграх, завданням новоствореної інституції стане систематичне та

неупереджене дослідження новітньої історії Естонії. Правовою основою роботи є Загальна декларація ООН про права людини від 1948 року.

Прототипом Інституту пам'яті Естонії є згадана вище Міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства, створена колишнім президентом країни Леннардом Мері. Своєрідним каталізатором створення цієї інституції стали події, пов'язані з перенесенням пам'ятника радянському воїнові з центру Таллінна, які виявили полярне ставлення етнічних естонців та представників російськомовного населення до окремих сторінок новітньої історії Естонії.[72]

За словами екс-президента країни Тоомаса Хендріка Ільвеса, роботу Інституту пам'яті слід побудувати таким чином, щоб уникнути політизації минулого. «Слід прояснити ситуацію, що було, а чого ні. Ми були свідками, як чийсь здогадки чи недостовірні ствердження люди використовували у політичній боротьбі», – свого часу зазначив керівник країни.

Працівники Інституту не збираються писати історію з чистого листа. Їхня мета – знаходження достовірних фактів та аналіз порушень прав людини на території Естонії та проти її громадян. Зокрема пов'язаних із репресіями, коли за період радянської окупації понад 100 тисяч естонців були депортовані до Сибіру. За цим стежитиме спеціально створена міжнародна комісія Інституту пам'яті.

Керівник ради Інституту пам'яті Естонії Тійт Сепп зазначив: «Комісія, що обговорюватиме ці питання, не буде комісією, про яку скажуть, що це естонський уряд, естонці чи естонські націоналісти замовили її роботу. Це буде справедлива комісія». [67]

На думку засновників Інституту пам'яті, в естонців є моральне зобов'язання перед своїми предками та народом пояснити, як усе було насправді, щоб не засуджувати, а розуміти й аналізувати, щоб подолати ненависть та упередженість.

«Наше завдання не шукати винних у тих чи інших правопорушеннях. Навпаки, нас цікавить механізм дії влади окупаційного режиму для того, щоб

зробити висновок і винести з цього урок», – зазначив экс-міністр юстиції Естонії Рейн Ланг.

Заснування Інституту пам'яті Естонії збіглося зі святкуванням 2 лютого 88-ї річниці підписання Тартуської угоди. Згідно з документом, укладеним між Росією та Естонією у 1920 році, Печерський район з містами Печора та Ізборськ увійшли до складу Естонської Республіки. Однак, після Другої світової війни ця територія знову була приєднана до Росії.

Незважаючи на те, що представники низки націоналістичних організацій Естонії, Литви та Фінляндії виступили з декларацією, в якій вимагають від Росії повернення Печорських земель, экс-міністр закордонних справ Естонії Урмас Паєт наголосив, що Естонія не збирається вимагати від Росії повернення цієї території.

Після виходу балтійських країн з СРСР, їх основною метою стало «повернення у Європу». Одним з найбільш гострих питань стало співробітництво місцевих колабораціоністів з нацистами в роки Другої світової війни, тому що достеменно є відомим той факт, що члени литовських поліцейських батальйонів брали участь у каральних операціях проти євреїв, а в Латвії та Естонії були сформовані легіони СС, що воювали на боці Німеччини. З боку балтійських країн зазначається, що основною метою легіонерів була боротьба за свободу своїх республік. [91]

Даний наратив активно просувається на політичному рівні в Естонії. Його активним прибічником в останні роки стала Консервативна народна партія Естонії, яка у період 2019-2020 років входила до урядової коаліції. Так, у липні 2019 року спікер парламенту Естонії, віце-голова Консервативної партії Естонії Х. Пиллуаас заявив про підтримку ідеї щодо повернення пам'ятнику на честь естонських солдат, що воювали на боці нацистської Німеччини, який був демонтований у 2004 році.

Слід звернути увагу й на те, що 19 лютого 2020 року Парламентом Естонської Республіки було схвалено резолюцію «Про історичну пам'ять і фальсифікацію історії», в якій засуджується російська інтерпретація подій

Другої світової війни та подій, що передували їй. Преамбула резолюції засуджує пакт Молотва-Ріббентропа та, зокрема, секретні протоколи, що додавалися до нього. Підкреслюється, що після підписання пакту відбувся факт окупації Балтійських країн та розподіл Польщі між Радянським Союзом та Німеччиною. Також, документ засуджує спроби російської влади заперечити роль СРСР в якості одного з головних ініціаторів Другої світової війни .[58]

Слід згадати , також, ситуацію, що розгорнулася у зв'язку з перенесенням монументу «Бронзовому солдату», що був відкритий у Таллінні 22 вересня 1947 року. Пам'ятник був встановлений поряд із братською могилою , де були поховані радянські військовослужбовці. Існує думка, що прототипом бронзового солдата послугував естонець Велло Раянгу, який служив у радянській армії. Після виходу Естонії з СРСР почалися розмови про те, що пам'ятник є символом окупаційної влади і його потрібно прибрати з центру столиці. Кінцеве рішення про перенесення монументу на воєнне кладовище на околиці Таллінну було прийняте у квітні 2007 року, що спричинило розгортання мітингів з боку протестуючого російськомовного населення. На сьогоднішній день, пам'ятник стоїть на воєнному кладовищі Таллінну . Кожного року 9 травня біля монументу збираються ті, хто вшановує цю дату. [86]

Слід відзначити, що невід'ємною частиною національної пам'яті Естонії є її пам'ятна (меморіальна) політика, яка має своє вираження у символічних та ритуальних практика. Основу меморіальної політики складають національні дні поминання та пов'язані з ними публічні ритуали. Передчасні основи нової національної пам'яті Естонії були закладені Указом Президіуму Верховної Ради Естонської РСР 16 жовтня 1990 року «Про внесення змін у державні свята і Трудовий кодекс Естонської РСР». За Указом про встановлено вісім державних свят, три з яких пов'язані з історичними подіями:

- 1) 24 лютого – День незалежності Естонії;

2) 23 червня – День перемоги (річниця битви при Вонну);

3) 16 листопада – День проголошення суверенітету.

Після проголошення незалежності Естонії питання про встановлення державних свят Естонії неодноразово підіймалося Верховною Радою. Вже 8 лютого 1994 року був прийнятий новий закон про державні свята та дні державного значення, який встановив 10 державних свят та 8 днів державного значення. Серед днів державного значення було виділено чотири : річницю Тартуського мирного договору – 2 лютого, День скорботи та поминання – 14 червня, День поновлення незалежності – 20 серпня, День проголошення суверенітету – 16 листопада. Серед пам'ятних днів, що не встановлені законом, слід відзначити День пам'яті жертв Голокосту , який вперше був відзначений в Естонії 27 січня 2003 року. Тема Голокосту , також, викладається на уроках історії в рамках основної національної навчальної програми для початкової та середньої освіти. [49]

Формування колективної пам'яті естонського народу, також, зумовлене й монументальним виміром політики пам'яті. Встановлення або , навпаки, демонтування пам'ятників відображають політику пам'яті на практиці. Пам'ятники, рішення про встановлення яких приймається державно владою, формує так званих меморіальний ландшафт та цінності, які стосуються минулого. Так, більшість пам'ятників, що були демонтовані або приховані у радянський період, було поновлено. Наприкінці 80-х років в Естонії було поновлено та відкрито низку меморіалів державного значення: поновлено 15 пам'ятників, поновлено з використанням фрагментів оригіналів – 27 . На сьогоднішній день близько 20 пам'ятників війни за незалежність до Другої світової війни ще досі не реконструйовані. [74]

Примітним є те, що Естонія із набуттям незалежності розглядала широкомасштабні процеси декомунізації, зокрема, відсторонення колишніх членів комуністичної партії від виборних посад. Однак, рішення про відмову від такого підходу було прийняте достатньо швидко шляхом запровадження закону про самозвіт колишніх співробітників КДБ. Незважаючи на те, що

закон працював достатньо ефективно , він все ж таки підкреслював той факт, що Естонія , на відміну від інших країн Балтії, прийняла відносно нейтральні політико-адміністративні міри проти колишніх еліт режиму.

Політика Естонії у період відновлення незалежності характеризувалася бажанням створення єдиної концепції про події недавнього минулого Естонії та сформувати колективну пам'ять за допомогою прийняття законів, постанов, будівництвом пам'ятників. Найбільш вагомими мірами були прийняті у 90-х роках, але на сьогоднішній день є очевидним той факт, що політика пам'яті продовжує бути актуальною в Естонії.

2.2. Законодавство та мнемopolітична структура Латвії

Для Латвії стало характерним намагання подолати наслідки радянської ідентичності, беручи за основу історичну пам'ять про дві окупації своєї країни, а саме комуністичної та нацистської. Тема окупації має свій вираз у всіх документах меморіального характеру, що були видані Сеймом Латвії. Основу меморіального законодавства Латвії становлять такі документи, як декларація Сейму Латвійської Республіки «Про окупацію Латвії» від 22 серпня 1996 року [30], «Про латиських легіонерів у Другій світовій війні» від 29 жовтня 1998 року [39], «Про засудження здійснюваного в Латвії тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР» від 12 травня 2005 року [38].

Так, декларація 1996 року підкреслює факт радянського геноциду проти латишів і наголошує на тому, що СРСР цілеспрямовано здійснював геноцид проти народу Латвії, порушуючи цим фактом Конвенцію про недопущення геноциду та засудження за нього від 9 грудня 1948 року. Наведені парламентські декларації використовують термін «геноцид» не тільки щодо масових окупацій 1941 та 1949 років, але й стосовно радянської етнодемографічної політики.

Декларація «Про латиських легіонерів Другої світової війни» від 1998 року, що свідчить про службу латишів у легіонах Ваффен-СС, заперечує пронацистський характер цього формування і підкреслює насильницький призив латишів у легіон. Слід зазначити, що Латвія ніколи не намагалася тим чи іншим чином відзначити пам'ять про легіонерів на європейському рівні, але все ж таки героїзувала їх на національному рівні. Поясненням цьому може послугувати той факт, що деякі з легіонерів дійсно співпрацювали в перші роки війни з нацистами і брали участь у Голокості, однак більшість цього не робили. Однак, європейські мнемонічні стандарти все ж таки не допускають для своїх членів героїзацію таких угруповань часів Другої Світової, тому Латвія відмовилася від святкування Дню Легіонерів 16 березня, яке проводилося впродовж 1998-2000 років.[39]

В 1998 році за ініціативою президента Латвії була, також, заснована комісія істориків, що мала за мету вивчення злочинів проти людяності в період нацистського та радянського окупаційних режимів, у тому числі - участь латвійців у вбивствах єврейського населення. [99]

Іншою ідеєю національного нарративу Латвії, що безпосередньо пов'язана з окупацією, є ідея юридичної наступності сучасної Латвії з Латиською Республікою часів Другої світової. Своє втілення ідея має у поверненні Конституції 1922 року. Концепція наступності та окупації має на меті посилення колективної пам'яті латишів, зміцнення політичних та правових основ задля прийняття певних політичних та юридичних рішень, що має своє відображення, безпосередньо, у питаннях громадянства та кримінальних справ проти осіб, причетних до злочинів часів Другої світової війни.

Інфраструктура історичної політики Латвії так само зосереджується навколо ідеї окупації. Яскравим прикладом є активний приватний «Музей окупації Латвії», відвідування якого є обов'язковим для зарубіжних іноземних делегацій, та Воєнний музей Латвії. З 1998 року у країні, також, діє комісія істориків при Президенті Латвії.

Тож, факт окупації Латвії є найважливішою вузловою точкою колективної пам'яті етнічних латишів, хоча й перебував за радянських часів поза офіційного мнемонічного поля. Так, Латвія виявляється тут яскравим прикладом того, як Радянський Союз намагався створити свою офіційну історію та колективну пам'ять, яка ґрунтувалася на радянському братстві та свободі. Незважаючи на це, у колективній пам'яті латишів переважала пам'ять про втрачену державність та політичний терор комуністичного режиму. Окупація, депортація та репресії були і є основною травмою латишів і, так само, віссю формування їхньої ідентичності. Насамперед, саме ці історичні нарративи й стали поштовхом до активізації прагнення до незалежності у 80-х роках. З іншого боку, даний нарратив передбачає те, що СРСР, а згодом вже Російська Федерація, є головною причиною страждань

латиського народу. Така ідея, звісно, не стала популярною для російської меншини Латвії, тому як бачення історії меншиною є протилежним латиському розумінню історії. Дана ситуація породжує напруженість у середині країни.[54]

Після подій в Україні 2014 року, пов'язаних з російською агресією, спогади Латвії про окупацію СРСР активізувалися. Це мало свій вираз у редагуванні латиського законодавства, а саме у внесенні поправок Сеймом Латвії у Кримінальний кодекс, які передбачали кримінальну відповідальність за заперечення або виправдання агресії тоталітарних режимів.

У травні 2014 року була прийнята поправка, яка прямо вказувала на той факт, що СРСР та нацистська Німеччина є режимами, що здійснювали злочини проти людяності та воєнні злочини. [55]

Іншим документом, який став проявом занепокоєності у питанні колективної пам'яті Латвії став закон про вказівку крайнього строку повного відкриття архіву КДБ. У 2018 році документи КДБ були оприлюднені та інформація про агентів радянських спецслужб стала доступною для суспільства.

Найбільш резонансною подією стало введення у Конституцію Латвії у 2014 році фактів окупації СРСР та Німеччини в якості парадигми національного нарративу Латвії. Додана преамбула підкреслює засудження Латвією комуністичні і нацистські тоталітарні режими. [54]

У 2019-2020 роках відбулася наступна хвиля активізації історичної пам'яті Латвії, яка була зумовлена продовженням агресивної політики Російської Федерації стосовно України та історичними заявами російського уряду щодо підписання пакту Молотова-Ріббентропа та подій Другої світової війни. Так, у серпні 2019 року була прийнята Концепція національної безпеки Латвії, яка визначає історичну пам'ять важливим елементом безпеки. [47]

У жовтні 2019 року Президентом Латвії було запропоновано прийняти поправки до закону «Про святкові та пам'ятні дні». Так, 17 березня для

Латвії має стати Днем пам'яті руху національного опору. Ініціатива президента яскраво демонструє антирадянський напрямок в історичній політиці Латвії, що в даних умовах знову стало актуальним.

Іншою ознакою антирадянського нарративу є ініціатива Сейму Латвії встановити ще одну пам'ятну дату – День антирадянських борців, Встановлення Дню пам'яті має сприяти усвідомленню народом Латвії своєї історії, розумінню необхідності захисту своєї країни. [56]

Традиційним для політики пам'яті пострадянських країн є заборона символіки тоталітарних режимів . У Латвії було заборонено використання символіки СРСР, Латвійської РСР, символіки нацистської Німеччини, що знайшло своє відображення у Законі «Про збори, ходи та пікети». Слід зауважити, що на святкові, пам'ятні та спортивні заходи ця заборона не розповсюджувалася. Вже у 2013 році у законі про безпеку публічних розважальних та святкових заходів була прийнята поправка, яка заборонила використання символіки на таких заходах, в тому числі у вигляді прапорів, гімнів, символіки колишнього СРСР та Латвійської РСР, нацистської Німеччини та інших .

23 серпня 2020 року Сейм Латвії підтримав поправки у Законі про збори, ходи та пікети, що забороняють під час публічних виступів використання форми та елементів одягу озброєних сил, представників органів правопорядку СРСР, його республік та нацистської Німеччини.

Таким чином, з 2014 року російський фактор є чи не основним фактором підсилення активізації політики пам'яті в Латвії.

Можна стверджувати, що кардинальні відмінності в трактуваннях минулого й нерозв'язний конфлікт історичних пам'ятей виявили відчутний вплив на політичні процеси й практику пострадянських прибалтійських держав. Хоча питання історії прямо й не вносилися в так звані коаліційні угоди, що неформально створюються в Латвії після формування нового уряду, вони перетворилися у свого роду негласний тест на політичну лояльність. Латвійський електорат організовано голосує за свої історичні

цінності, які захищають свої етнічні партії. Російськомовні, у свою чергу, віддають голоси за власну «історичну правду».[54]

Стосовно до Латвії на даній проблемі докладно зупиняється латвійський політолог Н.Муйжнієкс (на початку 2000- х був міністром у справах суспільної інтеграції в уряді Латвії, потім - Комісар Ради Європи із прав людини). У своєму соціологічному дослідженні «Геополітика історії в російсько-латвійських відносинах» (2011) він відзначає, що на запитання, від кого більше постраждали жителі країни в 1940-і роки, СРСР або Німеччини, більшість опитаних етнічних груп, що населяють сучасну Латвію, відповіли діаметрально протилежно.

2.3. Історична політика Литви

Литва – невелика держава, що розташована у Північно-східному регіоні Європи, омивається водами Балтійського моря. Так само, як Латвія та Естонія, є однією з колишніх республік Радянського Союзу, що стала на шлях євроінтеграції та у 2004 році стала повноцінним членом Європейського Союзу.

Формуванню історичної політики Литовської Республіки сприяло відновлення незалежності у 1991 році. Так само, як Латвія та Естонія, Литва увійшла до складу СРСР за постановою Верховної Ради Радянського Союзу про включення Литовської РСР у склад Союзу першою з прибалтійських республік від 3 серпня 1940 року. Цій події передувала довгострокова дипломатична боротьба за поділ сфер впливу у Прибалтиці між СРСР та Німеччиною. Секретний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 року проголошував Латвію та Естонію сферою радянських інтересів, а Литву – німецьких. Однак, після початку подій Другої Світової війни ситуація змінилася і згідно радянсько-німецького договору про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 року, більша частина Литви була визнана сферою інтересів Радянського Союзу.[45]

Вже у вересні-жовтні 1939 року між СРСР та Прибалтійськими республіками були укладені договори про взаємодопомогу та отримане СРСР право розміщення у республіках своїх військ, створення на їхніх територіях військово-морських та військово-повітряних баз.

Присутність радянських військ на території Литви у період 1939-1940 років загострило внутрішньополітичну ситуацію у республіці. За підтримкою радянської армії, у Литві активізувався лівий рух, настрої якого використовувалися Радянським Союзом задля прискорення включення територій Прибалтики у склад СРСР. 14 червня 1940 року Литві був пред'явлений ультиматум з вимогою допустити на територію країни додаткові радянські війська і відправити у відставку діючий уряд. Вже наступного дня вимоги були погоджені.[45]

3 серпня 1940 року Литва була включена до складу СРСР як Литовська Соціалістична Республіка . 25 серпня 1940 року була утверджена Конституція Литовської РСР . Тоді ж Народний сейм був проголошений Верховною Радою Литовською РСР та створена Рада народних комісарів.

У період 1941-1944 років Литва була окупована нацистською Німеччиною, яка у свою чергу, перейшла до масштабного терору. В результаті нацистського режиму було винищено понад 35 тисяч литовців. У 1944 році радянська окупація відновилася і простягнулася до розвалу Радянського Союзу у 1991 році. [29]

Таким чином, до 1991 року Литовська Республіка знаходилася у складі Радянського Союзу . Вже з періоду «перебудови» країна розпочала шлях до поновлення державного суверенітету, вимагаючи від СРСР визнання свого вступу до Союзу в якості насильницької , окупаційної дії.

11 березня 1990 року Верховна Рада Литовської Республіки проголосила незалежність Литви , що призвело до ліквідації Литовської РСР . У вересні 1991 року незалежність Литви була визнана союзними органами влади.

Одною з актуальних проблем, що постала перед урядом та політиками Литви з відновленням незалежності - питання про те, як розглядати порушення прав людини попередніми режимами. Нова демократія стикнулася з необхідністю приймати рішення про те, чи долучати винуватих у порушенні прав людини до відповідальності за свої дії та у формуванні відповідних механізмів задля досягнення цієї мети.

Так, в Литві, президіумом Верховної Ради, у жовтні 1992 року в якості додатків до Конвенції про геноцид від 1948 року і Конвенції 1992 року про незастосування строку давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності прийнято власний «Закон про відповідальність за геноцид проти народу Литви». Закон був направлений на класифікацію злочинів радянського окупаційного режиму проти литовців як «геноциду». Стаття 1

визначала геноцид згідно з Конвенцією про геноцид від 1948 року доповнювалася статтею 2, яка визначала геноцид як «вбивства, катування і депортація жителів Литви, здійснені під час окупації та анексії Литви нацистською Німеччиною та СРСР». Прийняття даного закону обумовлене політичним бажанням рішуче заявити про своє радянсько-комуністичне минуле. [40]

Протягом декількох тижнів після поновлення незалежності у Балтійських країнах всі три уряди країн стали на шлях до офіційної ліквідації органів КДБ на своїй території. Так, у Литві була створена спеціальна парламентська комісія для контролю за захватом майна та матеріалів КДБ по всій країні. Комісії передувало створення у 1990 році служби національної безпеки Литви. Під керівництвом Бориса Єльцина російський уряд проявив відносну готовність до повернення деяких матеріалів КДБ вже у 1992 році. Так, у 1992 та 1994 роках Литві вдалося домовитися про поновлення таких матеріалів, які включали інформацію й про пенсіонерів КДБ, які залишилися у країні.

Після закінчення процесу поновлення незалежності та забезпечення відкриття матеріалів КДБ, наступним кроком до вирішення питання про колишніх агентів і відсторонення них від політичних позицій. Литва розпочала цей процес 17 грудні 1991 року, прийнявши закон, що зобов'язував перевірити усіх членів парламенту та їхні можливі зв'язки з КДБ та іншими службами безпеки. Якщо колишні агенти були знайдені, вони мали добровільно піти у відставку. [42]

Перевіркою чиновників та депутатів займалася спеціальна парламентська комісія, висновки якої були засновані на свідченнях, що містилися в архівах КДБ. Постановлення комісії підлягали оскарженню у Верховному суді або у районному суді. У випадку якщо, вирок суду залишав у силі резолюцію комісії, виборчий орган мав призупинити роботу чиновника або політика і організувати протягом 30 днів повторні вибори.

Головою комісії був призначений депутат Баліс Гаяускас – колишній дисидент у політичний ув'язнений, який провів у радянських таборах 35 років та 2 роки у засланні.

Одним з найбільш резонансних викриттів, що були зроблені комісією, стало звинувачення у таємному співробітництві з КДБ колишнього прем'єр-міністра – Казиміри Прунсене, яка стала ключовою фігурою у процесі відновлення Литвою незалежності. У 1992 році Колегія з громадських справ Верховного суду підтвердила винність Прунсене у таємному співробітництві з органами КДБ, а президіям Верховного суду залишив цю постанову у силі.

Ще одне резонансне викриття було пов'язано з ім'ям депутату Сейму – Віргіліюса Чепайтиса. Була з'ясована участь депутат в інформуванні органів державної безпеки про діяльність декількох осіб, що брали участь у боротьбі за литовську незалежність. Після оприлюднення архівних даних, Чепайтіс був вимушений визнати факт свого співробітництва з КДБ та залишити парламент, припинити участь у суспільному та політичному житті країни. [53]

Парламентська комісія Гаяускаса працювала до середини осені 1992 року, коли процес викриття колишніх агентів був призупинений через приходу до влади колишніх комуністів – Демократичної партії труда Литви. Тим не менш, дослідження архівних матеріалів було продовжено. Перед приходом до влади лівих сил у країні був створений Державний центр дослідження геноциду жителів Литви, до якого були передані архіви всіх спецслужб, репресивних структур і комуністичної партії Литви. 16 липня 1993 року Державний центр був перетворений у Центр дослідження геноциду та опору жителів Литви. З тих самих пір основним заняттям центру є зберігання, обробка, вивчення та регулювання доступу до архівних матеріалів радянського періоду.

Подальша активізація політики декомунізації у Литві пов'язана з черговою зміною політичних еліт. Так, у ході парламентських виборів 1996 року Демократична партія труда Литви втратила свої позиції у Сеймі. Вже у

1998 році президентом був обраний Валдас Адамкус . Вже 16 липня 1998 року був прийнятий Закон про оцінку Комітету державної безпеки СРСР (НКВД, НКДБ, КДБ) та теперішньої діяльності кадрових робітників цієї організації». За законом колишні кадрові робітники даних органів не пізніше, ніж протягом 20 днів після дня вступу закону в силу, мали повідомити про це роботодавця. Стаття 3 закону повідомляє, що роботодавець зобов'язаний отримати повідомлення про роботу працівника у КДБ і не пізніше, ніж за 5 робочих днів передати ці свідчення до Центру з вивчення геноциду населення Литви і до Департаменту державної безпеки задля проведення подальшого розслідування . Після розслідування має бути представлений висновок про те, чи розслідував робітник , працюючи у КДБ, тільки кримінальні справи та чи завершив свою діяльність у КДБ не пізніше, ніж наступного дня після 11 березня 1990 року . Вихід на пенсію не вважався завершенням роботи. [53]

Так, цим законодавчим актом Литва офіційно заборонила колишнім співпрацівникам КДБ працювати протягом подальших 10 років на різноманітних посадах державної служби, урахувавши судову систему, правоохоронні органи, дипломатичну службу та суспільного контролю. Окрім того, закон передбачав заборону таким особам працювати в якості юристів та нотаріусів, працівників банків та інших кредитних установах, брати участь у стратегічних економічних проектах, в охоронних компаніях та інших компаніях, які надають детективні послуги, у системах зв'язку, у системі освіти в якості викладачів або керівників освітніх установ. Також, даним особам було заборонено виконувати роботу , яка передбачала носіння зброї.[52]

Передбачені законом обмеження могли не розповсюджуватися лише тільки на тих колишніх працівників радянських спецслужб, які протягом трьох місяців від дати вступу закону у силу звернулися до Департаменту державної безпеки Литви та надали повну інформацію про свою діяльність та існуючих відносинах з колишніми колегами та інформаторами. Центр

досліджень геноциду та опору жителів Литви і литовський Департамент державної безпеки міг не застосовувати обмеження до працівників, які виконали дану умову. Однак, остаточне рішення залишалося з комісією у складі трьох осіб, створеної президентом Литовської Республіки.

Після вступу закону у силу Конституційний суд розглянув питання про його відповідність з Конституцією. У своєму рішенні від 4 березня 1999 року суд постановив, що заборона колишнім працівниками КДБ займати державні посади не суперечить Конституції, тому як «право на рівні можливості для роботи у державній сфері не є абсолютним», а «вимога лояльності і довіри у зв'язку з роботою у державному секторі є загальною та зрозумілою».

23 листопада 1999 року у Литві був прийнятий новий закон про люстрацію – закон «Про реєстрацію, визнання, обліку та захисту осіб, які визнавали таємне співробітництво зі спецслужбами колишнього Радянського Союзу». Згідно закону, громадяни, що співпрацювали з органами КДБ СРСР у період 1940-1990 років, були зобов'язані протягом шести місяців зареєструватися і визнати у письмовому вигляді факт співробітництва, розкрити за наявності існуючу секретну інформацію, що стосується діяльності органів державної безпеки, здати документи та об'єкти, пов'язані із цією діяльністю, розкрити свою псевдоніми та інформацію про характер співробітництва. До осіб, що надали подібні свідчення, не застосовувалися будь-які обмежувальні міри. Таємниця добровільного визнання гарантувалася всім, окрім осіб, що займали ключові посади у державі, ураховуючи президента, урядовців та членів парламенту, депутатів місцевих рад, суддів, прокурорів та кандидатів наці посади.

У разі небажання зареєструватися і розкрити інформацію або цілеспрямованого лжесвідчення про себе, інших осіб та діяльності органів державної безпеки, достовірні дані оприлюднювалися в офіційному печатному органі Литви – «Державному віснику». Окрім того, особа позбавлялася можливості влаштуватися на роботу на державну службу, у

Міністерстві закордонних справ, у сфері виробництва озброєння, у банківській сфері та на стратегічних економічних об'єктах. [94]

Оцінка діяльності осіб, які таємно співпрацювали зі спецслужбами колишнього СРСР, та прийняття рішень про оприлюднення достовірних свідчень про це співробітництво, була доручена Міжвідомчій комісії, що була встановлена генеральним директором Департаменту державної безпеки Литви. У структурі Департаменту створювалася робоча група, відповідальна за реєстрацію інформації, що стосується фактів секретного співробітництва громадян і діяльності спецслужб СРСР, та за передачу цієї інформації на розгляд Комісії. Вже 5 серпня 2000 року у Департаменті державної безпеки Литви добровільно зареєструвалися близько 1500 литовських громадян.[52]

Відношення до жертв репресій Литовській Республіці визначається та регулюється законом від 30 червня 1997 року «Про правовий статус осіб, що постраждали від окупації 1939-1990 років». Поправки до закону були внесені у грудні 2014 року. Вступна частина закону дає такі основні визначення:

1) В 1939-1990 роках окупаційні режими Радянського Союзу на нацистської Німеччини проводили політику фізичного та духовного геноциду;

2) Значна частина населення Литви постраждала в результаті воєнних злочинів проти людства та людяності, а також підверглася іншому насиллю;

3) В результаті жорстоких репресій і переслідувань було винищено, викрадено та вивезено закордон велику кількість майна та цінностей культури, населення Литви понесло величезних матеріальних та духовних збитків;

4) Спричинений окупаційними режимами Литві та її населенню збиток не був оцінений та відшкодований належним чином;

б) Притягнення до кримінальної відповідальності організаторів та виконавців злочинів, що були спричинені у період окупаційних режимів стосовно литовських громадян, які постраждали від цих злочинів. [42]

Таким чином, поняття «окупації» та «геноциду», які здійснювалися нацистським та радянським режимами, є ключовими для юридичного відношення до даних історичних подій.

Законом від 6 липня 1998 року «Про державну підтримку сімей загиблих учасників опору окупаційним режимам 1940-1990 років» встановлено одноразові компенсації. У 2014 році компенсації були перераховані, що відображено у новій редакції закону, яка визначає суми одноразових компенсацій за різними категоріями жертв політичних репресій. Підстави для виплати одноразових допомоги встановлюються Центром дослідження геноциду жителів Литви або рішенням суду на підстав встановленого факту. [95]

Резолюція від 12 серпня 1991 року «Про повернення матеріального збитку особам, які під час Другої Світової війни та у період окупації були вивезені на примусові роботи, перебували у гетто, концентраційних таборах та місцях позбавлення свободи, а також особам, що незаконно були переселені у 1951-1952 роках, виплачується по 20 литів за кожен місяць перебування у засланні або в ув'язненні. Існують, також, регулярні пенсійні надбавки для осіб, що постраждали в результаті окупаційних режимів 1939-1990 років, регульовані Законом «Про державні пенсії» від 22 грудня 1994 року.

Слід зазначити, що в Литві діють суспільні організації жертв окупаційних режимів та їхніх родичів. До них слід віднести: Союз політичних ув'язнених Литви, Суспільство політичних ув'язнених та засланих, Об'єднання литовських засланців на морі Лаптевих, Союз борців за свободу Литви та інші.

У 2013 році була створена Асоціація вивчення радянської окупації, що об'єднує дослідників даного періоду - студентів, викладачів, істориків та інших. Історію репресій та терору розкривають, також, експозиції музеїв – Музей жертв геноциду у Вільнюсі, Друскінінкайський музей опору та депортацій, музей опору радянській окупації та інші.

З 2006 року історики Центру дослідження геноциду та опору жителів Литви сумісно з естонцями та латвійцями розпочали публікацію наявних директивних та інших документів радянських підрозділів державної безпеки у трьох Балтійських країнах за період 1940-1991 років. Також, Центр випускає багатотомну Книгу Пам'яті репресованих «Геноцид жителів Литви». У 2014 році вийшов 8 том, присвячений даним подіям. [53]

Після парламентських виборів 2008 року відбулося подальше продовження процесу люстрації. Головним керівником цього процесу став історик Аврідас Анусаускас, який був призначений головою Комітету національної безпеки та оборони. У 2009 році додаткова активізація процесу люстрації була пов'язана з іменем нового президента Литви – Даля Грибаускайте, яка висловила намір про подальше оприлюднення інформації КДБ. Тільки у червні 2010 року президент Литовської Республіки змогла винести до парламенту чергову поправку до закону 1999 року, яка впорядкувала список державних посад, заборонених для всіх, чий імена були опубліковані як колишніх агентів КДБ. Процес засудження колишніх робітників радянських органів триває й на сьогоднішній день. Так, у грудні 2014 року суд визнав винним 93-річного Ніколая Крилова винним за затримання та вбивства литовських партизан. У березні 2015 року був засуджений 84-річний Станіславас Дрелінгас за причетність до затримання командира литовських партизан. За рішенням Конституційного суду Литви, участь у радянських репресіях може прирівнюватися до геноциду. Рішення Європейського суду з прав людини визнало у 2019 році той факт, що Дрелінгас був засуджений за причетність до геноциду на законних підставах, таким чином визнаючи репресії Радянського Союзу проти партизан геноцидом.

Слід відзначити, також, що засудження комунізму мало свій прояв й у бажанні заборонити використання комуністичних символів разом із нацистською символікою. Поправки, що внесені до Громадянського кодексу Литви у 2008 році, заборонили публічну демонстрацію зображень радянських

і нацистських лідерів, прапорів, уніформи, емблем та знаків з такими емблемами, як серп і молот або свастика, а також виконання державного гімну будь-якого з цих режимів. Порушення зданих заборон передбачає накладання штрафу або можливе скасування реєстрації у політичній організації. [53]

Ще у 1990 році був оприлюднений Закон про державні свята Литовської Республіки, що виражав спектр змін у суспільній свідомості. Так, була введена річниця акта про Незалежність Литви у 1918 році – 16 лютого, день першої масової депортації жителів Литви до Сибіру – 14 червня, підписання пакту Молотова-Ріббентропа – 23 серпня, Національний день пам'яті жертв Голокосту в Литві – 23 вересня. Скасовані такі святкові дні, як День Конституції СРСР, 8 березня, 9 травня, 7 листопада. [41]

Таким чином, серед трьох країн Балтії, Литву можна визначити як найбільш радикальну у питанні переслідування колишніх агентів КДБ та оперативників. Історична політика Литовської Республіки висуває на перший план трагічні події ХХ століття, спричинені у першу чергу радянською та нацистською окупацією та репресіями, що має свій вираз у внесенні подальших поправок до вже існуючих меморіальних законів, скасуванні символів та святкових днів колишніх окупаційних режимів, судових процесах над особами, що були причетні до злочинів, спричинених проти литовського народу.

Висновки до розділу 2

В Естонії, Латвії та Литві сучасна історична політика почала складатися з кінця 80-х років XX століття у період «перебудови», коли демократизація суспільно-політичного життя у СРСР призвела до різкого зростання націоналізму у союзних республіках.

В Естонії політика перебудови, що була ініційована генеральним секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу Михайлом Горбачовим, розвивалася переважно у формі захисту навколишнього середовища та охорони спадщини – це були дві основні цілі. З точки зору політики пам'яті головною подією стало заснування Суспільства спадщини Естонії у Таллінні 12 грудня 1987 року. Суспільство зосередилося на зборі, записі та вивченні історичної пам'яті. У 1998 році організація виступила із загальнонаціональною ініціативою про збір історичних традицій Естонії задля збереження спогадів про минуле для майбутніх поколінь.

Період 1991 – 1994 років характеризується прийняттям Естонською Республікою низки актів пам'яті, що заклали правову основу для сучасної політики пам'яті. До них відносяться: Закон про реабілітацію репресованих від 19 лютого 1992 року, Закон про присягу совісті від 8 липня 1992 року, Закон про збереження та збір матеріалів служб безпеки та розвідки іноземних держав від 10 березня 1994 року, Закон про злочини проти людяності та військові злочини від 9 листопада 1994 року. Закон вніс певні корективи у Кримінальний кодекс Естонії, визначивши ці злочини і ступінь покарання за них.

Для Латвії стало характерним намагання подолати наслідки радянської ідентичності, беручи за основу історичну пам'ять про дві окупації своєї країни, а саме комуністичної та нацистської. Тема окупації має свій вираз у всіх документах меморіального характеру, що були видані Сеймом Латвії. Основу меморіального законодавства Латвії становлять такі документи, як декларація Сейму Латвійської Республіки «Про окупацію Латвії» від 22 серпня 1996 року, «Про латиських легіонерів у Другій світовій

війні» від 29 жовтня 1998 року, «Про засудження здійснюваного в Латвії тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР» від 12 травня 2005 року.

Слід зазначити, що після подій в Україні 2014 року, пов'язаних з російською агресією, спогади Латвії про окупацію СРСР активізувалися. Це мало свій вираз у редагуванні латиського законодавства, а саме у внесенні поправок Сеймом Латвії у Кримінальний кодекс, які передбачали кримінальну відповідальність за заперечення або виправдання агресії тоталітарних режимів.

Прагнення покласти історію в основу правлячої ідеології, державного будівництва й формування політичних інститутів особливо чітко простежується й на прикладі Литви, що одержала незалежність в 1991 році.

Литовську Республіку можна визначити як найбільш радикальну у питанні переслідування колишніх агентів КДБ та оперативників. Історична політика Литовської Республіки висуває на перший план трагічні події ХХ століття, спричинені у першу чергу радянською та нацистською окупацією та репресіями, що має свій вираз у внесенні подальших поправок до вже існуючих меморіальних законів, скасуванні символів та святкових днів колишніх окупаційних режимів, судових процесів над особами, що були причетні до злочинів, спричинених проти литовського народу.

Розділ 3. Європеїзація політики пам'яті країн Балтії

3.1. Основи політики пам'яті ЄС

Онтологія феномена «колективної пам'яті» іде своїм коріннями в давньогрецьку філософію, оскільки передумовою до його філософського осмислення можна вважати вчення Платона про анамнесіс. У суто політичний дискурс цей феномен увійшов порівняно недавно. У якості прологу процесу його твердження в предметному полі політичної теорії можна вважати специфічний тренд на «бум пам'яті» (memory boom), що заволодів не тільки колективною свідомістю західних обивателів з кінця 60-х років ХХ ст., але й опинився у фокусі уваги широкого кола дослідників - соціальних філософів, антропологів, психологів і, звичайно ж, істориків .

Спектр причин, що лежать в основі значимості впливу memory boom на осмислення історичного й політичного процесів, настільки широкий, що його вивчення неможливе звести до предметного поля якої-небудь конкретної дисципліни. Дослідники виділяють причини як соціальної природи: наприклад, сплеск інтересу молоді - першого післявоєнного покоління - до подій попередніх десятиліть, коли їх «батьки» безпосереднім чином творили історію.

Європейський Союз являє собою найбільший у світі інтеграційний проект, який поєднує на єдиному політико-економічному просторі більш півмільярда людей. При цьому кожний громадянин ЄС має власне сприйняття культури, традицій, релігії й історичного минулого. Як показує статистика, незважаючи на наявність європейського громадянства, лише кілька відсотків європейців вважають, що у них превалує європейська ідентичність, і тільки близько половини розглядають європейську ідентичність в якості другої після національної.[88]

У таких умовах актуалізується необхідність формування універсального європейського менталітету й подолання історично обумовлених ментальних бар'єрів, що перешкоджають діалогу між державами, націями й рядовими європейцями.

Перші кроки до досягнення даної високої мети були початі ще на початку 1950 рр., після того як 9 травня 1950 р. засновники ЄС зробили пропозицію про його створення. Приблизно в цей же часовий період починає поступово формуватися і європейська політика пам'яті, яка на той момент була пов'язана з єдністю переживань, викликаних Другою світовою війною. Згодом відбувалося нагромадження й дроблення інформаційних приводів, які доповнювали бачення історичної пам'яті, однак фактично до кінця ХХ ст. вона залишалася недостатньо концептуалізованою.

Після того, як на початку 1990- х рр. процес інтеграції перейшов в активну фазу, виник попит і на формування спільності історичної пам'яті європейців через політику.

Політику пам'яті можна визначити як моделювання колективної пам'яті політичними агентами з використанням політичних технологій, які дозволяють акцентувати увагу громадськості на одних історичних подіях і замовчувати інші, формуючи в реципієнтів відповідне мислення. Багато в чому політика пам'яті пов'язана з феноменом вибіркової пам'яті індивіда, яке одержує масове вираження в контексті популяризації через ЗМІ, систему освіти й інші інститути. [69]

Зокрема, у контексті формування історичної пам'яті в ЄС особливе місце приділяється освітній політиці, оскільки передбачається, що саме через правильне розміщення акцентів у навчальному процесі можна добитися створення у молодих європейців нової історичної бази знань. Крім того, додатковий ефект може бути забезпечений через різні стресові події, у числі яких найбільш значимим є війна, що формує однобічне й дуже стійке сприйняття подієвого ряду.

Політика пам'яті націлена на формування, у певному змісті, синтетичної історії, в якій увага акцентується тільки на «потрібних» моментах, для того щоб сформувати в реципієнтів новий світогляд, у рамках якого вони будуть сформовані як єдина спільність. Як наслідок, політика пам'яті стає запитаним і популярним інструментом практично у всіх

суспільствах, що прагнуть до консолідації, але її використання в багатьох випадках протиставляє суспільство, у якому вона реалізується, суспільствам інших держав, де домінує альтернативне уявлення про історію.

Тут слід зазначити, що Європейський Союз не є виключенням з даної практики, тому що теж прагне до консолідації через моделювання історичного минулого. Однак, приклад ЄС досить специфічний, тому що Євросоюз включає велику кількість держав, що історично відносилися до різних регіонів, на яких реалізовувалися суперечливі практики історичного генезису. [69]

Формуючись поступово, Європейський Союз фактично виявився змушеним постійно трансформувати своє «офіційне уявлення» про історичну пам'ять, яка з початку була пов'язана із країнами - фундаторками ЄС, потім була поширена на Німеччину, Іспанію, Португалію й Грецію, що характеризувалися авторитарним і тоталітарним історичним минулим. Наступний етап розширення виявився цілком пов'язаним із приєднанням колишніх соціалістичних республік, що характеризувалися явним запереченням свого історичного минулого й бажанням дорівняти комуністичний режим до нацизму, тобто фактично кардинально трансформувати вже усталені у старих країнах Європи уявлення про історичну пам'ять на користь її розширення

Так, спроби формування загальноєвропейського наративу історичної пам'яті пов'язані з наміром створити загальноєвропейську ідентичність. Бачення її європейськими елітами визначається у трьох базових аспектах:

1) Загальне поняття «європейської спадщини», яке підкреслює роль загальної культури як найважливішого елементу європейської ідентичності, утримуючись при цьому від конкретних образів або будь-якого конкретного історичного періоду;

2) Недопущення радикального націоналізму, які призвели до двох світових війн. Жорстокість подій Другої Світової війни й дали поштовх до створення Євросоюзу як наднаціонального мирного проекту;

3) Сама європейська інтеграція, історичні досягнення якої слугують джерелом самостійності для Союзу і підтверджуються його офіційною символікою – Європейський прапор, гімн та День Європи. [26]

Тим не менш, потенціальні основи європейської ідентичності виявилися вельми спірними та викликали різноманітні точки зору як в академічних, так і у політичних колах. Що саме означає поняття «європейська ідентичність»? Згідно з Хантінгтоном в її основі має знаходитися цивілізаційна складова, що фактично означає «бути європейцем» - усвідомлювати значимість культурної традиції європейської цивілізації та бути її носієм. Слід зазначити, що таке трактування практично не дає можливості «стати європейцем» представникам інших частин світу, що зберегли свою культурну, релігійну та етнічну ідентичність.[84]

Згідно даної точки зору, європейська ідентичність має спиратися на культурну та цивілізаційну спадщину.

Акцентуючи увагу на формально-інституційній складовій європейської ідентичності, то «бути європейцем» припускає відчуття себе «громадянином Європи» та користуватися економічними та політичними перевагами єдиного простору. Тобто, колективна ідентичність визначається певними взаємними очікуваннями та не залежить від історичних та культурних аспектів. В якості ідеології такого самовизначення є права та свободи особистості та передбачає створення наднаціональної загальної політичної культури, заснованої на верховенстві закону, демократії та правах людини.

Практично Європейський Союз просуває в якості основи європейської колективної пам'яті концепцію «спільної спадщини». «Спільна пам'ять» стає дедалі популярнішою в основному за рахунок використання інструментів культурної політики. У 1973 році на саміті у Копенгагені була прийнята Декларація про європейську ідентичність, згідно якій основна увага має приділятися нематеріальним цінностям, підкреслюючи роль культури як одного з основоположних елементів європейської ідентичності.

Дана ідея у подальшому була неодноразово модифікована та включена у різноманітні програми, у тому числі й у програму «Європейська спадщина» від 2007 року . Так, були визначення європейські «місця пам'яті» - Акрополь у Афінах, Капітолій у Римі та інші. Символічні ініціативи, такі як «Культурна столиця Європи» і «Європейський місяці культури» також вказують на існування загальної європейської спадщини.

Концепція досягнень євроінтеграції просувалася й через вектор політики громадянства і була частиною проекту, направленою на сприяння участі громадян в Євросоюзі в якості політичного об'єднання.

Однак, дані спроби не досить співпадають з ідеєю «загальноєвропейської пам'яті», тому що або надто обмежені інструментами культурної політики , або використані наднаціональні рамки пам'яті не резонують з існуючими культурами пам'яті європейських суспільств.

Давня культурна спадщина і відносно нова історія європейського проекту залишалися «холодними» спогадами для європейців. Ранні наднаціональні оповідання не стали достатньо привабливими для європейських громадян. Історія євроінтеграції не зверталася до більш широкого кола, а ніж вже європеїзована еліта. Тому зосередження на «гарячих» історичних спогадах було успішною спробою з боку ЄС перетворити пам'ять у справжній вектор ідентифікації з ЄС. Таким «гарячим» « історичним спогадом виявилася Друга Світова війна.[29]

Примітно, що примирення Франції та Німеччини та створення умов для їх тісної співпраці в якості однієї з політичних цілей європейської інтеграції, вже дозволяє говорити про роботу з історичною пам'яттю війни у Європі, в основу якої у даному випадку було покладено «забуття».

Однак, справжнім історичним наративом об'єднаної Європи став Голокост. Трагедія Голокості була юридично оформлена міжнародною спільнотою та стала основою для юридичної концепції геноциду, що визначається надалі Конвенцією про попередження злочинів геноциду і покарання за нього від 1948 року. Конвенція визначає геноцид як «будь-які

дії, здійснені з наміром винищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

Просування пам'яті про Голокост стало невід'ємною частиною процесу активізації історичної політики Європейського Союзу у 1990-2000 роках.

Слід виділити такі причини :

1) Завершення Холодної війни, яке ліквідувало розкол Європи та створило можливість для розповсюдження європейських цінностей на Схід континенту. Успіх процесу європеїзації потребував дієву основу у вигляді уніфікованої колективної пам'яті.

2) Перспектива вступу пострадянських країн Східної Європи до ЄС посилила необхідність уніфікації колективної пам'яті. Невдача проекту загальноєвропейської конституції у 2005 році показала існуючі проблеми із загальноєвропейською ідентичністю у країн Західної Європи. [98]

Так, в результаті транснаціональних дебатів про Голокост була прийнята низка резолюцій, запропонованих Парламентською Асамблеєю Ради Європи та Європейським Парламентом.

Низка мір була реалізована європейськими інститутами протягом 90-х років задля забезпечення статусу геноциду євреїв Європи в якості першооснови європейської культури пам'яті. Стокгольмська декларація про Голокост від 1998 року визначила безпрецедентний характер Голокості, який завжди буде мати універсальний сенс. [93]

Резолюція Європейського парламенту про пам'ять жертв Голокосту, антисемітизму та расизму від 2005 року підтвердила унікальну важливість Голокосту як історичного орієнтиру. Резолюція підкреслювала, що «Європа не має забувати свою власну історію» та проголошувала те, що «концентраційні та винищувальні табори, побудовані нацистами є найбільш соромними та болючими сторінками в історії нашого континенту», і те, що «злочини, здійснені в Освенцимі , мають жити у пам'яті наступних поколінь, як попередження проти геноциду такого роду, яке має своє коріння у зневазі до інших людей, ненависті, антисемітизму, расизму і тоталітаризму».[82]

Дані документи обговорюють сумісну практику пам'яті і пропонують символічне визнання жертвам, яким у минулому було відмовлено у цьому праві. Таким чином, політика пам'яті начебто виправляє минуле, але з іншого боку документи функціонують в якості форми м'якої поведінки і виражають колективні погляди та політичні позиції.

Слід зауважити, що Голокост не є ілюстрацією злочинів, але має широкий спектр функцій соціального та морального навчання. Для сучасної Європи процес формування спільної ідентичності супроводжується ксенофобією та дискримінацією на расовому та етнічному підґрунті. Тому пам'ять про Голокост, у разі використання її як контраргументу у боротьбі проти крайніх форм націоналізму, виявляється ефективним інструментом отримання легітимності для проекту європейської ідентичності та підривання популістського впливу. Таким чином, очевидною є стурбованість Євросоюзу щодо регулювання пам'яті про Голокост.

Ще однією особливістю пам'яті про Голокост є те, що вона має інтегрований характер, тобто дозволяє охопити спогади різного напрямку та різних епох. Це стає реальним шляхом формування багатьох культурних знаків, які концептуалізують та просувають Голокост як історико-культурний феномен. Так, мова йде вже не тільки про винищення євреїв нацистами, а стає більш ширшою. Мова йде про людей та о найбільш жорстокому порушенні їхніх людських прав. Голокост, таким чином, є символом будь-якого державного тероризму, напруженого проти тієї чи іншої соціальної ідентичності.

Голокост як елемент загальноєвропейської культури одночасно виступає в якості «спільного місця» європейської пам'яті, «основоположного міфу» європейської ідентичності, а також важливою концепцією, яка посідає важливе місце у центрі європейського історико-культурного канону, формуючи політику пам'яті ЄС в цілому. Голокост став основою для європейської культурної пам'яті і одночасно повним розумінням прав людини, і так званим «вхідним білетом до ЄС».[98]

Розбір феномена європейської історичної пам'яті різні автори починають із різних історичних моментів, пов'язаних з еволюцією інтеграційного процесу ЄС. У рамках аналізу історичної пам'яті в країнах Балтії нас у першу чергу цікавить сучасний етап, відлік якого можна умовно почати з 2012-2013 рр. Причина установки такої відправної точки пов'язана з тим, що до цього моменту Європейський Союз уже сформувався в його поточному варіанті, і була пройдена остання хвиля інтеграції, однак дезінтеграційні тенденції, у числі яких Брекзит, реакція Польщі й Угорщини на міграційну кризу, констатація принципу «Європа двох швидкостей» тощо, ще не одержали свого розвитку.

Також характерно, що в 2013 р. питання реалізації спрямованої політики пам'яті починає широко обговорюватися європейськими парламентаріями.

Саме в 2013 р. Комітет Європейського парламенту з культури та освіти створює запит на створення аналітичної записки за темою: «Європейська історична пам'ять: політика, проблеми й перспективи», яка готується за підсумками реалізації програми «Європа для громадян» 2006-2013 рр., уперше в ЄС орієнтованої на принципи формування політики пам'яті, але перед запуском програми «Європа для громадян» 2014-2020 рр., яка містить уже чітку програму формування історичної пам'яті в ЄС.

Хоча вказана аналітична записка не є офіційним документом, вона, проте, відображає ключові ідеї, що характеризували європейську політику пам'яті в даний історичний період, і є свідченням дискурсу цього періоду.

Тож, тенденція до створення загальноєвропейської політики пам'яті в ЄС актуальною, оскільки без формування єдиного уявлення про минуле неможливо прагнути до загального майбутнього. У даному зв'язку європейські аналітики констатують необхідність комбінації трьох рівнів історії, а саме індивідуального, національного й наднаціонального, з метою їх інтеграції, відзначаючи при цьому, що дані рівні з великою часткою ймовірності виявляються суперечливими й вимагають коректування.

Коректування й універсализація історичної пам'яті не можуть і не повинні бути відірваними від реально існуючих уявлень людей, тобто не ідеться про формування «неправильних спогадів». Європейські аналітики скоріше пропонують працювати з вихідними даними з опорою на національну історичну пам'ять, яка не є уявленням про національну історію в принципі, а являє собою набір знакових подій, орієнтація на які спрощує загальне сприйняття історичного процесу в певному регіоні й фактично створює конкретний продукт, який може продаватися, рекламуватися, популяризуватися й при цьому співвідноситися з іншими аналогічними продуктами, зробленими в інших регіонах Європейського Союзу. [88]

Ця вимога знаходить своє відображення в діючій сьогодні програмі «Європа для громадян» 2014-2020 рр., [75] в якій присутній чіткий список подій. (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Перелік історичних подій, позначених у програмі «Європа для громадян»
2014-2020 рр. в якості пріоритетних**

2016	1936 Початок громадянської війни в Іспанії
	1956 Політична й соціальна мобілізація в Центральній Європі
2017	1991 Початок югославських війн
	1951 Прийняття Конвенції Організації Об'єднаних Націй про статус біженців
	1917 Соціально-політичні революції, падіння імперій , їх вплив на політичний і історичний ландшафт Європи
	1957 Римський договір і початок європейської інтеграції
2018	1918 Закінчення Першої світової війни
	1938/1939 Початок Другої світової війни

	1948 Початок “холодної війни”
	1948 Гаазький конгрес і інтеграція Європи
2019	1968 Протест і рухи за громадянські права, вторгнення в
	1979 Вибори в Європейський парламент
	1989 Демократичні революції в Центральній і Східній Європі й падіння Берлінської стіни
	2004 - 15 років розширення ЄС у Центральній і Східній Європі
2020	1950 Декларація Роберта Шумана
	1990 Німецьке возз'єднання
	2000 Проголошення Хартії основних прав ЄС

Усі події з переліку можуть бути чітко розділені на дві групи - позитивні й негативні, причому обидві групи розподілені по тимчасовому періоду рівномірно, що покликано забезпечити системний вплив на цільову аудиторію. Характеризуючи позитивні події, слід зазначити, що всі вони пов'язані із процесом європейської інтеграції, яка позиціонується як вище благо, що створювалося десятиліттями.

Характеризуючи комплекс негативних історичних подій, слід зазначити його вибірковість. При ближчому розгляді стає очевидним, що в багатьох випадках джерела негативних подій формуються за межами території сучасного Євросоюзу.[75]

3.2. Взаємовплив національного і європейського наративів

Політика пам'яті Латвії та ЄС на початковому етапі демонстрували розбіжності за кількома аспектами. Основою була розбіжність основного ідеологічного вектору – націоналізації пам'яті в Латвії і транс націоналізація на рівні ЄС. Очевидним стала й розбіжність вузлових точок колективної пам'яті - Голокост не займав відповідного місця у політиці пам'яті та комемораційних практиках у Латвії. Стосовно країн Західної Європи – радянська окупація не займала місця в їхньому історичному досвіті й, відповідно, не була частиною колективної пам'яті.

Період підготовки Латвії до вступу у Євросоюз характеризувався певним обмеженням національного наративу. Виникла необхідність призупинення актуалізації певних історичних подій минулого Латвії, тому як спочатку країна мала довести те, що вона вписується у європейський наратив про Другу Світову війну. Розбіжності між оповіданнями країн Балтії, зосередженими на радянських злочинах і оповіданнями ЄС про Голокост спричинило появу певних труднощів для прибалтійських еліт. На відміну від Естонії, сюжет Голокосту в Латвії вже ставав темою суспільних дебатів. Однак, в цілому ця проблема сприймалася як менш важлива, ніж радянські окупації та депортації.[56]

В даних умовах роль мнемонічного підприємця, який став просувати європейський наратив , належала Президенту Гунтісу Улманісу. Публічним сигналом до європеїзації офіційної історії і політики пам'яті Латвії був вираз його жалю про участь латишів у Голокості 23 лютого 1998 року в Ізраїлі.

Таке визнання було вперше оголошено на офіційному публічному рівні. Вже за місяць Президент дав більш розгорнуте інтерв'ю , де були сформовані нові принципи політики пам'яті. Тим не менш, запропоноване Улманісом бачення історії відрізнялося від існуючих цінностей колективної пам'яті.

Слід зазначити, що саме за ініціативою Улманіса була проведена низка консультацій з академічною елітою країни задля створення більш

європейського бачення історії Латвії. Надалі президент часто звертався до необхідності подолати гору та скорботу, які панували у суспільному ставленні до минулого, утримуватися від суперечливих поглядів, стандартизувати підручники історії для шкіл та створити принципово нову європейську концепцію історії Латвії.[56]

Певним висновком зусиль президента стало створення Латвійської комісії істориків, у складі якої була заявлена участь латвійських, іноземних істориків та відомих суспільних діячів. Урядом було сформовано 3 мети роботи Комісії:

1) Не залежне від політичних позицій дослідження історії Латвії ХХ століття з особливим наголосом на аналізі двох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського, а також злочинів, здійснених цими режимами;

2) Сприяти розповсюдженню результатів цього дослідження серед жителів Латвії та міжнародної спільноти;

3) Сприяти залученню молодих істориків до вивчення проблем історії ХХ століття.

Тим не менш, Комісія мала й ідеологічні функції, одною з яких стало освітлення подій латвійського минулого для західного суспільства з метою підвищення привабливості держави в контексті міжнародних відносин. Одна з чотирьох підкомісій - «Голокост на території Латвії за часів нацистської окупації 1941-1945 років», ініціювала широкомасштабне дослідження місцевої історії Голокосту, визнавши його «найбільш страшним злочином, здійсненим на території Латвії у ХХ столітті». Досвід діяльності підкомісії був у подальшому використаний при розробці латвійської програми просвіти, пам'яті та досліджень теми Голокосту.[99]

Подібні комісії були створені в Естонії та Литві. Однак, на відміну від естонської та литовської комісій, латвійська комісія більшість своїх досліджень публікувала не англійською мовою, а саме латвійською. Тим не менш, це не завдало удару їхній популяризації.

У той самий час, така «мнемонічна» європеїзація Латвії не стала однозначною характеристикою політики пам'яті і проходила, з одного боку, у конкуренції, а з іншої – у перетинанні з національним нарративом. Практично одночасно ініціативи президента Улманіса перетиналися з політикою інших акторів мнемо політики, які дещо не співпадали із президентськими. Так, у 1998 році Сейм затвердив День легіонера (16 березня) як національне свято, але вже у 2000 році офіційний статус свята було скасовано під тиском ЄС. [98]

Зі вступом цілого ряду посткомуністичних країн до Євросоюзу вони сформували у його структурах та у Європарламенті міцну мнемонічну коаліцію, яка поставила мету, якщо не суперечити, то активно коректувати європейську концепцію Другої Світової війни, де коаліція союзників разом із Радянським Союзом, діяла проти нацизму і центральне місце в якій займав Голокост. Цікавим є той факт, що дана концепція співпадала зі спогадами саме західної частини Європи. У той час, коли Голокост був проаналізований досить щільно та глибоко, злочини комуністичного режиму у колишньому радянському блоці не отримали подібної академічної та політичної уваги в Європі. Досвід комунізму надалі залишався лише частиною історії, а не частиною офіційно погодженого колективного спогаду Європи про події Другої Світової війни.

На нашу думку, саме закріплення своєї колективної пам'яті на загальноєвропейському рівні було необхідно як утвердження власної ідентичності для «нових європейців» і виступило головною мотивацією їх активності. Східні європейці намагалися змінити загальне відчуження до своїх минулих страждань, які були основоположними для їхнього розвитку після Холодної війни.

При цьому, основним нарративом, який вони використовували в мнемонічному змаганні із Західною Європою, був нарратив про два тоталітарні режими – радянський та нацистський. Відповідно до національного нарративу, більший наголос робився на радянському

тоталітаризмі, який спричинив більшу травму і пов'язаний з репресіями, вбивствами, депортаціями та довготривалим нав'язуванням своєї системи.[98]

Долучаючи ідею вузлових точок колективної пам'яті, на європейському рівні відбулося зміщення їх від факту «окупації», який домінує у латвійському національному наративі, на факт розподілу Європи за Пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 року і тоталітаризм як такий. По-перше, факт окупації був центральним перш за все для Латвії, Естонії та Литви, але не настільки акцентований у наративах інших країн Центральної та Східної Європи, тому як ті не входили до складу СРСР. Наголос на Пакті дозволяв посилити мнемонічні позиції таким сильним та впливовим союзником як Польща, тому як для цієї країни ця подія теж лежить в основу колективної травми ХХ століття.

Також, просування Пакту в якості вузлової точки дозволяло побудувати зв'язок із західноєвропейським наративом, тому як засудження Пакту як початку страждань Східної Європи не пов'язана із засудженням виключно Радянського Союзу, але й одночасно нацистської Німеччини. З одного боку, це було добре знайоме західним європейцям, з іншого – просувало ідею про два тоталітарні режими. Таким чином, засудження тоталітаризму було однаково близько як східним європейцям, так і західним.

Слід зазначити, що Латвія, Литва та Естонія були одними з найбільш активними прихильниками «східноєвропейського» наративу, а саме латвійські політики – Сандра Калнієте і президент Віка Фрейберга були одними з найбільш відомих просувачів пам'яті. [56]

У зв'язку з вивченням мнемонічного порядку денного, який просувають країни Центрально-Східної Європи, слід звернутися до аналізу М.Малксоо, яка запропонувала наступну сукупність мотивів, характерних для країн Балтії та, зокрема, Латвії.

М. Малксоо вказує на те, що прагнення до загальноєвропейського засудження злочинів радянського комуністичного режиму у Східній Європі

наряду зі злочинами нацизму свідчить про фундаментальну невпевненість у сумісності їх безпосереднього минулого с минулим західноєвропейських держав. Світова війна стає ключовою основою їх нестабільності, пов'язаної з європейською ідентичністю, демонструючи невпевненість в том, чи дійсно минуле залишилося у минулому, чи завершено воно, або чи воно й надалі продовжується. [88]

Таким чином, країни Балтії за допомогою свого нарративу заявляють не тільки більш гучну претензію на рівну суб'єктність у європейському мнємополітичному полі, але й намагаються відобразити свою впевненість у їх зв'язках із співтовариством з приводу євроатлантичної безпеки. Тобто, необхідність безпеки своєї європейської ідентичності визначають їхнє прагнення до сек'юритизації національного нарративу на європейському рівні. Прагнення подолати статус історичної пам'яті Балтії як маргінальної пам'яті у Європі є частиною загального прагнення сприйматися рівноправними партнерами і убезпечити свій нарратив європейськими нормами.

Певною мірою це можна відзначити в якості ідеологічної деколонізації країн Прибалтики, але вже на європейському рівні, що має свій прояв в опорі мнємополітичній владі Заходу у визначенні післявоєнної «європейської історії».

Так, просування концепції «двох тоталітаризмів» супроводжується певними докорами у бік Заходу, нагадуючи про відповідальність за східноєвропейський післявоєнний стан безпеки. Західна моральна відповідальність за закриття Східної Європи «залізною завісою» під час Холодної війни, таким чином, протинається через мнємополітичний дискурс країн Балтії, а також Польщі. Підкреслюючи обов'язок європейської колективної пам'яті віддати належне жертвам комуністичного і нацистського режимів разом, тому як обидва режими були схожими у своєму виразі. Польща та країни Балтії наголошують на тому, що забування комуністичних злочинів у Східній Європі призведе до втрати морального компасу Європи.

Так, конкретні результати активності східноєвропейських мнемонічних акторів проявилися у наступному. У 2008 році була підписана «Празька декларація», згідно якій нацизм і комунізм були зрівняні із закликом до того, щоб даний факт став частиною загальної європейської пам'яті. Декларація була підписана низкою політиків Східної Європи, антикомуністичних істориків, колишніх дисидентів і представників меморіальних ініціатив.[96]

Просування загальноєвропейської дискусії про тоталітаризм було одним з основних моментів для головування Чехії у Євросоюзу у 2009 році. У даний період вдалося домовитися про створення Платформи європейської пам'яті та совісті у 2011 році та ініціювати у Європарламенті створення загальноєвропейського Дня пам'яті жертв нацизму та тоталітарного комунізму – 23 серпня (у річницю підписання Пакту Молотова-Ріббентропа). Дана ініціатива була підтримана Європарламентом і у 2009 році проголосив 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв нацизму і сталінізму. Також, була прийнята резолюція під назвою «Європейська совість і тоталітаризм», у якій нацизм і сталінізм були зрівняні. Дані документи формують процес євроінтеграції як міру, запобігаючи не тільки нацизму та сталінізму, але й комуністичний та сталінський режим. Окрім того, вони потребують «загальну переоцінку європейської історії», наполягаючи на тому, що Європа буде об'єднана тільки тоді, коли вона зможе досягти загальної точки зору на свою історію, визнати комунізм, нацизм та фашизм колективною спадщиною і вести доцільні та чесні дебати про всі тоталітарні злочини ХХ століття. [93]

Слід зауважити, що балтійські країни з різним успіхом просували своє специфічне бачення, що відображує особливості колективної пам'яті та історичної політики країн в цілому. Основне місце серед них займав особливий наголос на радянську відповідальність у розгортанні Другої Світової війни і безпосередньою зв'язкою з Пактом Молотова-Ріббентропа. Таке бачення не зовсім вписувалося у європейський наратив, який ураховував радянський внесок у перемогу над нацизмом. Неучасть президентів Естонії і Литви у святкуванні 60-річчя завершення Другої

Світової війни у Москві 9 травня 2005 року продемонструвало цю різницю. Президент Латвії Віке Фрейберга вирішила все ж таки взяти участь, але тільки після того, як виказала своє бачення війни у листі, який був відправлений всім її колегам.

Показовою тут є, також, відмова латвійського уряду взяти участь у «європейському рамковому рішенні про боротьбу з певними формами і проявами расизму і ксенофобії за допомогою кримінального права», тому як воно не містило спогадів про сталінські злочини. [56]

Іншою ідеєю, з якою виступили латвійці та естонці було те, що їх співвітчизники, що служили у дивізіях Ваффен-СС, зокрема, у Латвійському Легіоні, були перш за все борцями за незалежність і діяли з патріотичними намірами. Хоча Латвія ніколи й не намагалася відзначити пам'ять про легіонерів на європейському рівні, все ж таки вважала їх героїзацію виправданою на національному рівні та таку, що не суперечить європейській колективній пам'яті. Зважаючи на те, що деякі з легіонерів співпрацювали у перші роки війни з нацистами та брали участь у Голокості, більшість цього не робили і їх організація не була названа злочинною у ході Нюрнберзького процесу. Тим не менш, вони носили нацистську форму і з точки зору Російської Федерації були посібниками нацистів. Європейські мнемонічні стандарти все ж таки не допускають для своїх членів героїзацію таких спірних формувань часів Другої Світової війни. Тому, як було зазначено вище, Євросоюз певною мірою змусив Латвію відмовитися від святкування Дня Легіонеру 16 березня.

Ще однією обставиною, що демонструє балтійську, а саме латвійську та естонську, відмінність, було й те, що на європейському рівні прибічникам національного історичного нарративу доводиться конкурувати не тільки з європейським форматом пам'яті, але й з представниками латвійських маргінальних мнемонічних спільнот у середині країни, які також є депутатами Європарламенту від Латвії. Яскравим представником опозиційного мнемонічної спільноти як на національному, так і на

європейському рівні є Тат'яна Жданок – автор та один з лідерів політичної партії «Російський Союз Латвії». [59] Вона була обрана депутатом Європарламенту у 2004 році, але латвійська судова система виступила проти її обрання, виходячи з того факту, що вона була причетна до антинаціональної про радянської діяльності до поновлення незалежності та була засуджена за це. Жданок розглядала європейські вибори як можливість відзначити свою альтернативну політичну позицію, а Європейський суд з прав людини виніс рішення на її користь.

Після 2004 року Жданок використовувала Європарламент в якості засобу боротьби зі встановленим режимом пам'яті у Латвії, об'єднавши свої особисті сімейні спогади з політичними подіями, кинувши таким чином виклик латвійській пам'яті та її правовим аспектам. Намір заперечити історичну пам'ять латишів і боротися за визнання радянської колективної пам'яті суперечить не тільки офіційному наративу, але й самій ідеї латвійської державності. Тим не менш, на рівні Європарламенту це є допустимим.[61]

Слід звернути увагу на те, що після анексії Криму та початку російської агресії в Україні, російсько-латвійські політики, в числі яких й Тет'яна Жданок, виступили з позиції підтримки Росії, коли латвійський уряд повністю став на бік України.

Спробою впливу національного наративу на європейському рівні можна назвати й включення євро депутатами від Латвії Російську Федерацію як джерела загальноєвропейської загрози. Спочатку, в основі балтійської позиції стосовно Росії на європейському рівні полягав імператив «відповідальності», що логічно вписується у концепцію про «два тоталітаризми» і припускає таке ж саме покаяння, як у випадку з нацизмом. Країни Балтії прагнуть заручитися підтримкою ЄС задля впливання на Росію, щоб визначити її відповідальність за злочини комуністичних режимів і радянської окупації у Східній Європі. Через загальноєвропейський формат країни Балтії намагаються переконати Росію оцінити свою історію і

вибачитися за злочини радянського тоталітаризму. Підкреслюється, також, обов'язковість визнання Росією факту окупації Балтії.

З 2014 року російський фактор є чи не найважливішим поштовхом до активності латвійських євро депутатів , у тому числі й у мнемонічній сфері.[55]

Євродепутати з країн Балтії , носії національного наративу, виступають головними ініціаторами дискусії , у центрі яких є політика Росії в Україні, порушення Росією норм міжнародного права. Стосовно загальноєвропейської пам'яті, саме балтійські країни просувають радикалізацію європейської мнемо політики з метою більш чіткого та конкретного засудження комуністичного режиму. Це дозволяє латвійцям повноцінно зафіксувати свій національний наратив у європейському форматі. На національному рівні підкреслюється радянська окупація і злочини комуністичного режиму , у числі яких виокремлюється й етнодемографічна політика , яка просувалася вже після сталінського періоду.

Так, у вересні 2019 року Європарламентом була прийнята резолюція «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи». Резолюція містить ряд посилянь, які досі не знаходили відображення у документах Європарламенту і які активно просувала Латвія. Було визнано той факт, що підписання Пакту Молотова-Ріббетропа із секретними протоколами, що додавалися, зумовили розгортання подій Другої Світової війни, де відповідальність покладається вже й на Радянський Союз. Це було тим самим висновком, який упродовж багатьох років намагалися просунути балтійські мнемонічні актори.[78]

Також, резолюція чітко наголошує на анексії балтійських країн та їх окупації , що є основним історичним наративом цих країн.

Резолюція наголошує й на тому, що не тільки нацистський, а й комуністичний режим у числі інших злочинів здійснював геноцид окремих народів.

Ще одним важливим моментом є вираження у Резолюції підтримки у судових розглядах та процесах проти осіб, що здійснювали злочини від імені нацистського або комуністичного режимів, або відповідальних за порушення прав людини.

Цікавим є той факт, що 3 пункти резолюції критикують російські спроби історичного ревізіонізму, що завжди було відмінною рисою офіційної позиції країн Балтії. Резолюція закликає Російську Федерацію примиритися зі своїм трагічним минулим та припинити прославляння радянського тоталітарного режиму.

Виражається занепокоєння використання Росією історії в якості елемента інформаційної війни, яка має на меті розколоти Європу.

Резолюція, також, критикує подальше використання Росією символіки тоталітарних режимів у суспільній сфері та в інших сферах і нагадує, що низкою європейських країн використання подібної символіки було заборонено. [78]

Таким чином, резолюція показала, що ініціативи балтійських країн з впровадження національного нарративу у загальноєвропейський формат пам'яті були реалізовані. Поштовхом до цього стала активізація геополітичної та ідеологічної експансії Росії, маніпуляція історичною пам'яттю та загроза європейським цінностям, дані події продемонстрували актуальність балтійських побоювань та викликали відповідну реакцію Євросоюзу.

Висновки до розділу 3

Тенденція до створення загальноєвропейської політики пам'яті в ЄС актуальною, оскільки без формування єдиного уявлення про минуле неможливо прагнути до загального майбутнього. У даному зв'язку європейські аналітики констатують необхідність комбінації трьох рівнів історії, а саме індивідуального, національного й наднаціонального, з метою їх інтеграції, відзначаючи при цьому, що дані рівні з великою часткою ймовірності виявляються суперечливими й вимагають коректування.

В якості елемента загальноєвропейської культури й одночасно «спільного місця» європейської пам'яті та ідентичності є подія Голокосту. Резолюція Європейського парламенту про пам'ять жертв Голокосту, антисемітизму та расизму від 2005 року підтвердила унікальну важливість Голокосту як історичного орієнтиру Європейського Союзу.

Що стосується країн Балтії, впровадження національного нарративу, базисом яких є концепція «двох тоталітаризмів», активно просувається у загальноєвропейський формат. На національному рівні підкреслюється радянська окупація і злочини комуністичного режиму, у числі яких виокремлюється й етнодемографічна політика, яка просувалася вже після сталінського періоду. Країни Балтії прагнуть заручитися підтримкою ЄС задля впливання на Росію, щоб визначити її відповідальність за злочини комуністичних режимів і радянської окупації у Східній Європі.

Політика Російської Федерації в Україні з 2014 року активізувала прагнення країн Балтії щодо подальшого просування свого національного нарративу, актуалізуючи побоювання даних країн щодо загрози загальноєвропейським цінностям з боку Росії. Про реалізацію прагнень балтійської трійки свідчить прийнята Європарламентом резолюція «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи» у вересні 2019 року.

ВИСНОВКИ

Таким чином, розглянувши питання даного дослідження, ми прийшли до таких висновків (у відповідності до завдань, поставлених у вступі до даної роботи):

1. Досліджені теоретико-методологічні засади аналізу політики пам'яті.

У ХХ столітті виник міждисциплінарний напрям досліджень «меморіальні студії», предметом якого є вивчення соціальних та колективних проявів пам'яті. Класиками цієї наукової течії вважаються: М. Хальбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, А.Бергсон, А. Варбург, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, Ф. Єйтс, П. Коннертон, Б. Мізтал, П.Нора, Р. Рікер, П. Хаттон, Б. Шацька.

Початок вивчення «колективної пам'яті» пов'язують з ім'ям французького соціолога М. Хальбвакса, який почав розглядати пам'ять як колективний феномен і представив концепцію «Соціальні рамки пам'яті» (1925). Амбівалентність «соціальних рамок» в теорії М. Хальбвакса полягає в тому, що, з одного боку, соціальне середовище обмежує і впорядковує спогади в просторі та часі, служить джерелом цих спогадів, з іншого - лише тому, що пам'ять опирається на соціальний контекст, вона здатна витримати випробування часом. Більше того, автор вважав, що без систематичної підтримки з боку колективу індивідуальні спогади зникають. Вчений наголосив, що носієм колективної пам'яті є група, обмежена в просторі й часі. Прикладами таких груп є сім'я, церква, суспільство загалом.

Німецька історикиня та культурологиня Алейда Ассман виокремлює «чотири формати пам'яті», перші два з яких є висхідною пам'яттю - індивідуальна та соціальна пам'ять, інші два - низхідна пам'ять, а саме політична і культурна.

Концепція політики пам'яті має два аспекти, тому як включає в себе, відповідно, політику і пам'ять. У дослідженнях пам'яті використовуються взаємопов'язані, але семантично відмінні терміни «політичне у пам'яті», «політична пам'ять» та «політика правди і справедливості».

Узагальнені особливості процесів функціонування пам'яті притаманні і для таких форм колективної пам'яті як історична та національна. Історична пам'ять - одна з форм колективної пам'яті, сукупність процесів і результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Національна пам'ять - форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, нарративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації національної спільноти.

Слід зазначити, що активна розробка сучасною європейською наукою проблем пам'яті обумовлена практичним завданням - пошуком джерел загальноєвропейської ідентичності, що є однією з важливих засад існування Європейського Союзу.

2. . З'ясовані правові засади та інфраструктура історичної політики країн Балтії.

В Естонії , Латвії та Литві сучасна історична політика почала складатися з кінця 80-х років ХХ століття у період «перебудови», коли демократизація суспільно-політичного життя у СРСР призвела до різкого зростання націоналізму у союзних республіках.

В Естонії політика перебудови, що була ініційована генеральним секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу Михайлом Горбачовим, розвивалася переважно у формі захисту навколишнього середовища та охорони спадщини – це були дві основні цілі. З точки зору політики пам'яті головною подією стало заснування Суспільства спадщини Естонії у Таллінні 12 грудня 1987 року. Суспільство зосередилося на зборі, записі та вивченні історичної пам'яті. У 1998 році організація виступила із загальнонаціональною ініціативою про збір історичних традицій Естонії задля збереження спогадів про минуле для майбутніх поколінь.

Період 1991 – 1994 років характеризується прийняттям Естонською Республікою низки актів пам'яті, що заклали правову основу для сучасної

політики пам'яті. До них відносяться: Закон про реабілітацію репресованих від 19 лютого 1992 року, Закон про присягу совісті від 8 липня 1992 року, Закон про збереження та збір матеріалів служб безпеки та розвідки іноземних держав від 10 березня 1994 року, Закон про злочини проти людяності та військові злочини від 9 листопада 1994 року. Закон вніс певні корективи у Кримінальний кодекс Естонії, визначивши ці злочини і ступінь покарання за них.

Для Латвії стало характерним намагання подолати наслідки радянської ідентичності, беручи за основу історичну пам'ять про дві окупації своєї країни, а саме комуністичної та нацистської. Тема окупації має свій вираз у всіх документах меморіального характеру, що були видані Сеймом Латвії. Основу меморіального законодавства Латвії становлять такі документи, як декларація Сейму Латвійської Республіки «Про окупацію Латвії» від 22 серпня 1996 року, «Про латиських легіонерів у Другій світовій війні» від 29 жовтня 1998 року, «Про засудження здійснюваного в Латвії тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР» від 12 травня 2005 року.

Слід зазначити, що після подій в Україні 2014 року, пов'язаних з російською агресією, спогади Латвії про окупацію СРСР активізувалися. Це мало свій вираз у редагуванні латиського законодавства, а саме у внесенні поправок Сеймом Латвії у Кримінальний кодекс, які передбачали кримінальну відповідальність за заперечення або виправдання агресії тоталітарних режимів.

Прагнення покласти історію в основу правлячої ідеології, державного будівництва й формування політичних інститутів особливо чітко простежується й на прикладі Литви, що одержала незалежність в 1991 році.

Історична політика Литовської Республіки висуває на перший план трагічні події ХХ століття, спричинені у першу чергу радянською та нацистською окупацією та репресіями, що має свій вираз у внесенні подальших поправок до вже існуючих меморіальних законів, скасуванні

символів та святкових днів колишніх окупаційних режимів, судових процесах над особами, що були причетні до злочинів, спричинених проти литовського народу.

3. Охарактеризована європеїзація політики пам'яті країн Балтії.

Тенденція до створення загальноєвропейської політики пам'яті в ЄС актуальною, оскільки без формування єдиного уявлення про минуле неможливо прагнути до загального майбутнього. В якості елементу загальноєвропейської культури й одночасно «спільного місця» європейської пам'яті та ідентичності є події Голокосту. Резолюція Європейського парламенту про пам'ять жертв Голокосту, антисемітизму та расизму від 2005 року підтвердила унікальну важливість Голокосту як історичного орієнтиру Європейського Союзу.

Що стосується країн Балтії, впровадження національного нарративу, базисом яких є концепція «двох тоталітаризмів», активно просувається у загальноєвропейський формат. На національному рівні підкреслюється радянська окупація і злочини комуністичного режиму, у числі яких виокремлюється й етнодемографічна політика, яка просувалася вже після сталінського періоду. Країни Балтії прагнуть заручитися підтримкою ЄС задля впливання на Росію, щоб визначити її відповідальність за злочини комуністичних режимів і радянської окупації у Східній Європі.

Політика Російської Федерації в Україні з 2014 року активізувала прагнення країн Балтії щодо подальшого просування свого національного нарративу, актуалізуючи побоювання даних країн щодо загрози загальноєвропейським цінностям з боку Росії. Відповідною реакцією з боку Євросоюзу стало підписання у вересні 2019 року декларації «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи» у вересні 2019 року, яка визнала той факт, що підписання Пакту Молотова-Ріббетропа із секретними протоколами, зумовили розгортання подій Другої Світової війни. Таким чином, в декларації відповідальність покладається вже не тільки на нацистську Німеччину, але й на Радянський Союз. Також, резолюція чітко

наголошує на анексії балтійських країн та їх окупації , що є основним історичним нарративом цих країн. Це було тим самим висновком, який упродовж багатьох років намагалися просунути балтійські мнемонічні актори.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах . // Москва: Мысль, 2014. 500 с. (Дата звернення: 12.05.2021)
2. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма.// Москва : КАНОН-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. 288 с. (Дата звернення: 05.05.2021)
3. Аникин Д. А. Политика памяти в глобальном мире: предпосылки социально-философского исследования. // *Ученые записки Казанского университета. Сер.: Гуманитарные науки.* 2011. № 1. С. 15-21. (Дата звернення: 02.05.2021)
4. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт. // Москва : Изд-во «Европа» , 2007. 612 с. (Дата звернення: 14.05.2021)
5. Апине И. Изменение идентичности русских в современной Латвии.// Социологические исследования., 2006. С. 68-69(Дата звернення: 10.07.2021)
6. Артюх В. О. Що таке історична пам'ять? Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції // Суми, 2013. С. 3-9. (Дата звернення: 20.05.2021)
7. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті.// Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с. (Дата звернення: 03.04.2021)
8. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности . // Москва , 2004. 368 с. (Дата звернення: 06.04.2021)
9. Астров А. Самочинное сообщество: политика меньшинств или малая политика. Таллинн: издательство Авенариус, 2007. 156 с. (Дата звернення: 10.04.2021)
- 10.Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. // Москва : Прогресс, 1980. 528 с. (Дата звернення: 21.04.2021)

- 11.Бабка В. Л. Функціональні особливості політичного впливу як елементу політичної системи. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22, 2014. Вип.14. С. 71-77. (Дата звернення: 07.05.2021)
- 12.Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільств. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. 2009. Вип. 2. С. 3-8. (Дата звернення: 10.05.2021)
- 13.Бандурка І. В. Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця. // Вісник Харківського університету. 2000. №. 498. С. 7-10. (Дата звернення:02.06.2021)
- 14.Беляев Е. В., Линченко А. А. Государственная политика памяти и ценности массового исторического сознания в современной России: проблемы и противоречия. *Studia Humanitatis*. 2016. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/belyaev_linchenko.pdf. (Дата звернення: 04.06.2021)
- 15.Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. // Минск : Харвест, 1999. 1408 с. (Дата звернення: 22.06.2021)
- 16.Бойко О. Д. Війна символів війна не символічна або «іконоборчий» рух доби перебудови. // Нова політика., 2001. С. 43-47. (Дата звернення: 02.05.2021)
- 17.Бойко О. Д. Генетичний код соціальної пам'яті, 2013. С. 138-154. (Дата звернення: 04.06.2021)
- 18.Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура, 2012. С. 93-105. (Дата звернення: 04.06.2021)
- 19.Бойко О. Д. Політичне маніпулювання . // Київ : Академвидав, 2010. 432 с. (Дата звернення: 08.06.2021)
- 20.Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті.// Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць, 2012. С. 82-100. (Дата звернення: 12.06.2021)
- 21.Бойко О. Д. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні

- підходи до аналізу та інтерпретації .// Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць, 2013. С. 65-108. (Дата звернення: 14.06.2021)
- 22.В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія. URL : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>. (Дата звернення: 06.07.2021)
- 23.Варзар І. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 107-116. (Дата звернення: 03.08.2021)
- 24.Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири. // Навчальний посібник для вищ. навч. закл. Київ: Світогляд, 2010. 274 с. (Дата звернення: 02.05.2021)
- 25.Воляннюк О. Я. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог. // Національна та історична пам'ять, 2012. С. 177-186. (Дата звернення: 26.05.2021)
- 26.Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого.// Київ , 2013. 172 с. (Дата звернення: 29.05.2021)
- 27.Ганжуров Ю. С. Законотворення як проекція майбутніх фреймів національної пам'яті . Національна та історична пам'ять. // Збірник наукових праць, 2013. С. 55 68. (Дата звернення: 06.07.2021)
- 28.Гаухман М. Справа про декомунізацію. URL : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>(Дата звернення: 06.08.2021)
- 29.Гриневич В. Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі. URL: <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-u-suchasniy-istoriografiyi-ta-politichniy-borotbi.html>. (Дата звернення: 05.05.2021)

30. Декларація Сейму Латвійської Республіки «Про окупацію Латвії».
URL: <https://likumi.lv/ta/id/63838-deklaracija-par-latvijas-okupaciju> (Дата звернення: 12.07.2021)
31. Е. Гобсбаум, Г. Тревор-Роупер, П. Морган. Винайдення традиції.//
Київ: НікаЦентр, 2005. 448 с. (Дата звернення: 11.05.2021)
32. ЕСПЧ дозволив розширити трактовку "геноцида", под нее могут
подпадать действия СССР . URL:
<https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/03/21/7094219/>(Дата
звернення: 10.08.2021)
33. Закон Естонської Республіки «Про громадянство». URL:
<https://www.riigiteataja.ee/akt/103122020004> (Дата звернення:
15.08.2021)
34. Закон Естонської Республіки « Про злочини проти людяності та
військові злочини». URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/24781>(Дата
звернення: 20.08.2021)
35. Закон Естонської Республіки « Про реєстрацію працівників КДБ і осіб,
що з ними співпрацювали.» . URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/OkupS>
(Дата звернення: 20.08.2021)
36. Закон Естонської Республіки «Про збереження та збір матеріалів
служб безпеки та розвідки іноземних держав». URL:
<https://www.riigiteataja.ee/akt/22275>(Дата звернення: 23.07.2021)
37. Закон Естонської Республіки «Про реабілітацію репресованих». URL:
<https://www.riigiteataja.ee/akt/690831> (Дата звернення: 23.07.2021)
38. Закон Латвійської Республіки «Про засудження здійснюваного в Латвії
тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР» .URL:
[ikumi.lv/ta/id/108216-deklaracija-par-latvija-istenota-padomju-
socialistisko-republiku-savienibas-totalitara-komunistiska-okupacijas-
rezima](https://likumi.lv/ta/id/108216-deklaracija-par-latvija-istenota-padomju-socialistisko-republiku-savienibas-totalitara-komunistiska-okupacijas-rezima)(Дата звернення: 03.08.2021)

39. Закон Латвійської Республіки «Про латиських легіонерів у Другій світовій війні». URL: <https://likumi.lv/ta/id/218706-deklaracija-par-latviesu-legionariem-otraja-pasaules-kara> (Дата звернення: 03.08.2021)
40. Закон Литовської Республіки « Про відповідальність за геноцид проти народу Литви». URL; <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2006/pXWrsxbHnz> (Дата звернення: 04.09.2021)
41. Закон Литовської Республіки «Про державні свята Литовської Республіки» URL: <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=bkyibgeyu&actualEditionId=QRxQvTQdQR&documentId=TAIS.824&category=TAD> (Дата звернення: 04.09.2021)
42. Закон Литовської Республіки «Про реєстрацію , визнання, обліку та захисту осіб, які визнавали таємне співробітництво зі спецслужбами колишнього Радянського Союзу». URL: <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/38893cd2a63f11eaa51db668f0092944> (Дата звернення: 04.09.2021)
43. Исаков С. Русские в Эстонии. Таллинн, 2005 . 263 с. (Дата звернення: 03.09.2021)
44. Касьянов Г. Исторична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. URL : <https://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Kasianov.pdf>. (Дата звернення: 21.05.2021)
45. Коммунистическая диктатура в Литве. Советская оккупация (1940-1991). URL: <https://communistcrimes.org/ru/countries/lithuania> (Дата звернення: 06.09.2021)
46. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml (Дата звернення: 11.06.2021)

47. Конвенція національної безпеки Латвії. URL: <https://likumi.lv/ta/id/217772-par-nacionalas-drosibas-konkerpciju> (Дата звернення: 15.08.2021)
48. Конституционный акт Литовской Республики о неприсоединении Литовской Республики к постсоветским восточным союзам. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm. (Дата звернення: 20.07.2021)
49. Конституція Естонської Республіки. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm. (Дата звернення: 12.07.2021)
50. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/latvia.pdf>. (Дата звернення: 12.07.2021)
51. Конституція Литовської Республіки. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm. (Дата звернення: 12.07.2021)
52. Механізми люстрації і відкриття архівів в деяких країнах ЦВЕ. URL: <https://urokiistorii.ru/articles/mehanizmy-ljustracii-i-otkrytija-arhiv> (Дата звернення: 10.09.2021)
53. Панов В.А. Положення жертв політичних репресій і геноцида в Литовській Республіці. URL: <https://www.memo.ru/media/uploads/2017/03/02/reabilitacia.pdf> (Дата звернення: 12.09.2021)
54. Пахоменко С.П. «Концептуальне поле дослідження історичної політики Латвії». // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка ISSN 1728-381. 2019, С. 48- 53 (Дата звернення: 05.05.2021)
55. Пахоменко С.П. «Рефлексії Латвії та російську гібридну агресію в Україні: кейс політики пам'яті». // The Scientific Journal of Cahul State

- University "B. P. Hasdeu": Social Sciences №. 1 (11), 2020. P. 32-47(Дата звернення: 07.05.2021)
56. Пахоменко С.П., Сараєва О.В. «Взаємозв'язок ідентичності, пам'яті та безпеки як дослідницька парадигма (на прикладі Латвії)» . URL: http://politicus.od.ua/2_2020/2.pdf (Дата звернення: 09.05.2021)
57. Постанова «Про державну незалежність Естонії». URL: [https://www.gorby.ru/userfiles/estonia_20\(1\).pdf](https://www.gorby.ru/userfiles/estonia_20(1).pdf) (Дата звернення: 24.08.2021)
58. Резолюція Естонської Республіки «Про історичну пам'ять і фальсифікацію історії» URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/320022020002> (Дата звернення: 28.08.2021)
59. Русский Союз Латвии . URL: <https://rusojuz.lv/> (Дата звернення: 21.05.2021)
60. Сафроновас В. О тенденциях политики воспоминания в современной Литве. URL: <https://urokiistorii.ru/articles/5-vasilijus-safronovas-o-tendencijah-pol>(Дата звернення: 11.09.2021)
61. Семенова, Э. Что делали в Европарламенте Татьяна Жданок и Мирослав Митрофанов . URL: <https://rus.lsm.lv/statja/analitika/analitika/chto-delali-v-evroparlamente-tatjana-jdanok-i-miroslavmitrofanov.a317744/> (Дата звернення: 01.10.2021)
62. Симонян Р., Кочегарова Т. Российская община в государствах Балтии. // Москва, 2001. С.363-388. (Дата звернення: 22.06.2021)
63. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність.// Київ : Основи, 1994. 224 с
64. Советские репрессии и депортации в странах Балтии. URL: <https://gulag.online/articles/soviet-repression-and-deportations-in-the-baltic-states?locale=ru> (Дата звернення: 02.06.2021)
65. Татьяна Жданок выиграла процесс против Латвии в Европейском суде.

- URL: <https://www.newsru.com/amp/world/18jun2004/eurcourt.html>(Дата звернення: 01.10.2021)
- 66.Удар по преступлениям СССР: что меняет решение ЕСПЧ по делу о геноциде в Литве. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/03/21/7094191/>(Дата звернення: 03.11.2021)
- 67.Указ Естонської Республіки «Про створення державної комісії з розслідування репресивної політики і злочинів проти людяності». URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/30718> (Дата звернення: 10.08.2021)
- 68.Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. URL: <https://knigogid.ru/books/353658-socialnye-ramki-pamyati/toread> (Дата звернення: 08.05.2021)
- 69.Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе. Нации и национализм. // Москва : Праксис, 2002. С. 332-347. (Дата звернення: 31.05.2021)
- 70.Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность. *Логос* : Философско-литературный журнал.// Москва, 2005. С. 173-183. (Дата звернення: 02.06.2021)
- 71.Хобсбаум. Е., Г. Тревор-Роупер ,Морган.П. Винайдення традиції.// Київ: НікаЦентр, 2005. 448 с. (Дата звернення: 01.07.2021)
- 72.Algis Krupavicius. The post-communist transition and institutionalization of Lithuania's parties. URL: <https://www.tspmi.vu.lt/wp-content/uploads/2017/11/1999.pdf> (Дата звернення: 23.05.2021)
- 73.Anderson, Barbara A., Silver, Brian D.,Titma, Mikk, and Ponarin, Eduard.. Estonian and Russian Communities. *International Journal of Sociology*, 1996 . P. 25-45. (Дата звернення: 29.05.2021)
- 74.Budryte D. Decolonization of Trauma and Memore Polutucs: Insights from Eastern Europe. URL: <https://doi.org/10.3390/h5010007> (Дата звернення: 12.04.2021)

75. Council regulation (EU) No 390/2014 of 14 April 2014 establishing the «Europe for Citizens» programme for the period 2014-2020. 17.04.2014. P. URL: https://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens_en (Дата звернення: 21.04.2021)
76. European Commission. 2007. Programme Guide available at . URL: http://ec.europa.eu/citizenship/index_en.html (Дата звернення: 29.04.2021)
77. European Parliament European day of remembrance for Victims of Stalinism and Nazism, 2008. URL: <http://www.europarl.europa.eu>; [http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=P6_TA\(2008\)0439&language=EN](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=P6_TA(2008)0439&language=EN) . (Дата звернення: 30.04.2021)
78. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe . URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html (Дата звернення: 02.05.2021)
79. European Parliament Resolution on a Day to Commemorate the Holocaust. Bruxelles: Official Journal of the European Communities . 1995. P.16 (Дата звернення: 02.05.2021)
80. European Parliament Resolution on Auschwitz. Bruxelles: Official Journal of the European Communities, 1996. P.141 (Дата звернення: 03.06.2021)
81. European Parliament Resolution on European and International Protection for Nazi Concentration Camps as Historical Monuments. Bruxelles: Official Journal of the European Communities, 1993. P.72 (Дата звернення: 03.06.2021)
82. European Parliament The Holocaust, anti-semitism and racism (debate), 2005. URL: <http://www.europarl.europa.eu>; <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//TEXT+CRE+20050126+ITEM-008+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (Дата звернення: 03.06.2021)
83. Graham Smith. Macmillan. The Baltic States (The National Self —

- Determination of Estonia, Latvia and Lithuania. Macmillan. London, 1994. P. 200. (Дата звернення: 23.08.2021)
84. Huntington, S. The Clash of Civilisations. Foreign Affairs, 1993, P.42–49. (Дата звернення: 02.09.2021)
85. Irmina Mamatonyte, Morta Vidunaite. The thematic triangle of the politics of memory in new post-Soviet democracies , 2016. P. 116-124. (Дата звернення: 05.10.2021)
86. James V. Wertsch. Collective Memory and Narrative Templates, 2010. P. 25 (Дата звернення: 03.08.2021)
87. Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvija, Lithuania and the Path to Independence. New Haven; CT: Yale University Press, 1993. P.365. (Дата звернення: 01.09.2021)
88. Malksoo M. The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. European Journal of International Relations. , 2009. P. 653-680. (Дата звернення: 03.05.2021)
89. Mälksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. Leiden Journal of International Law. № 14 (4). pp. 757–787. (Дата звернення: 05.05.2021)
90. Marek Tamm. In search of lost time: memory politics in Estonia, 1991-2011. Estonian Institute of Humanities, Tallinn University, Estonia , 2013. P. 25 (Дата звернення: 02.09.2021)
91. Melchior, O. Visser. Voicing past and present uncertainties: The relocation of a Soviet World War II memorial and the politics of memory in Estonia // Focaal-Journal of Global and Historical Anthropology, 2011. P. 33-50. (Дата звернення: 22.09.2021)
92. Perchoc, P. European memory beyond the state: Baltic, Russian and European memory interactions (1991–2009) Memory Studies, 2018. P. 677-698. (Дата звернення: 25.08.2021)
93. Peter J. Verovsek . Politics, Groups, and Identities. URL:

- <http://dx.doi.org/10.1080/21565503.2016.1167094> (Дата звернення: 24.05.2021)
94. Pettai, Eva-Clarita Prosecuting Soviet genocide: comparing the politics of criminal justice in the Baltic states., 2017, P. 52-65 (Дата звернення: 10.07.2021)
95. Pettai, Eva-Clarita Truth or punishment: purges, bargains and exposure of wrongdoing. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=WDiBQAAQBAJ&pg=PA115&lpg=PA115&dq=Truth+or+punishment:+purges,+bargai> (Дата звернення: 11.07.2021)
96. Prague Declaration on European Conscience and Communism June 3rd, 2008, Prague, Senate of the Parliament of the Czech Republic. URL: <https://www.praguedeclaration.eu/> (Дата звернення: 12.08.2021)
97. Probst, L. Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust. New German Critique, 2003. P. 45–58 (Дата звернення: 20.08.2021)
98. Prutsch M.J. European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives. Note.2013 URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPO L-CULT_NT\(2013\)513977_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPO L-CULT_NT(2013)513977_EN.pdf). (Дата звернення: 07.07.2021)
99. The Commission of the Historians of Latvia. URL: <http://lpra.vip.lv/komisija.htm>. (Дата звернення: 11.06.2021)